

økonomi og politik

Kvartalsskrift udgivet af
Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi

53. årgang · nummer 4 · 1979

Munksgaards Forlag · København 1980

ØKONOMI OG POLITIK

53. årgang nr. 4 - 1979

Indhold

<i>Erik Svensson: »Sydslesvig mellem London og Stockholm« . .</i>	297
<i>Gustav Kristensen: Beskatning af dybhavets nodulminer</i>	320
<i>Sven Illeris: Regional koncentration ophører i de industrialiserede lande</i>	333
<i>Henning Olsen: Om klasseulighed i alderdommen – en empirisk undersøgelse</i>	350
<i>Udviklingen i den internationale og den danske økonomi . .</i>	375

Kvartalsskrift

udgivet af Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi
Munksgaards Forlag · København 1980

FORFATTERNE

Erik Svensson, redaktør, Århus.

Gustav Kristensen, adjunktvikar ved Institut for Samfundsvidenskab, Odense Universitet, cand. oecon.

Sven Illeris, forskningsleder, Amtskommunernes og Kommunernes Forskningsinstitut, mag. scient.

Henning Olsen, forskningsarbejder ved Socialforskningsinstituttet, ekstern lektor ved Institut for Samfunds-fag, cand. polit.

Den økonomiske oversigt udarbejdes af cand. polit. *Anne-Katrine Pilegaard*, Privatbanken A/S.

Udgivelsen er støttet af Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd.

Eftertryk uden kildeangivelse ikke tilladt.

ØKONOMI OG POLITIK udkommer med et hæfte i hvert kvartal. Arsabonnement 110 kr. incl. moms. Enkelte hæfter 30 kr. incl. moms. Ansvarshavende redaktør: Borgmester, cand. polit. H. THUSTRUP HANSEN, tlf. (01) 15 38 00. Selskabets formand: Professor, dr. phil. SVEN HENNINGSEN. Redaktionsudvalg: Professor H. P. CLAUSEN, lektor, cand. polit. JØRGEN ESTRUP, lektor, cand. mag. KNUD LARSEN, profesor MOGENS PEDERSEN og lektor, cand. mag. CHRISTIAN THUNE. Redaktion: Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi, Njalsgade 102, 2300 København S. Ekspedition og abonnement: Munksgaards Forlag A/S, Nørre Søgade 35, 1370 København K, tlf. (01) 12 70 30. Abonnement kan endvidere tegnes i alle boglader.

Tryk: Anton Nielsens Bogtrykkeri, København.

Udsendt i boghandelen marts 1980.

»Sydslesvig mellem London og Stockholm«

Erik Svensson

Redaktør Erik Svensson, Århus, der har besvaret og fået præmieret en prisopgave udskrevet af Christmas Møllers Mindefond om »Christmas Møller og Sønderjylland«, har i et af kapitlerne skrevet om de sidste år af besættelsen og den begyndende grænse-strid:

Ministeriet Scavenius er ikke rigsdagens ministerium. Det er indsat på tysk forlangende, og hr. Scavenius kan ikke hente sig et tillidsvotum på valgdagen . . . Nej, det store og afgørende ved dette valg er, om det danske folk, mand af huse, vil møde frem og bekende sig til demokrati og folkestyre, til danskhed, frihed, ret og sandhed . . .

Således kommenterede Christmas Møller¹⁾ meddelelsen om, at der i foråret 43 ville blive holdt valg til den danske rigsdag. Det tyske mindretal ønskede ikke at deltage i valget, fordi mange hjemmetyske var fraværende på grund af krigstjeneste, og efter lange og vanskelige forhandlinger besluttede folketingets partier at acceptere en ordning, således at mindretallet fik en nyoprettet stilling under statsministeriet for ad den vej at få kontakt med regeringen.

Dansk Samråd udsendte fra et møde i Åbenrå d. 8. marts en henvendelse²⁾ til den sønderjyske befolkning, hvori man omtalte det tyske mindretals ekstraordinære situation og fortsatte: »Dette må imidlertid under ingen omstændigheder medføre, at danske vælgere bliver hjemme fra valget. Dansk stemmeafgivning har i grænselandet altid haft en særlig karakter . . .«

Opfordringen blev fulgt op af Christmas Møller, der i radioen fra London bl. a. sagde:³⁾

»Aldrig nogensinde har der hvilet en sådan ansvars byrde på hver eneste vælger. Tyskerne i Nordslesvig har opgivet kampen. De kendte resultatet og søger at camouflere nederlaget. De tysk-orienterede såkaldte danske nazister og Bondepartiet har ikke kunnet finde nogen motivering for at gøre det samme. Det er den danske vælgers store opgave d. 23. marts at møde mand af huse og klart og tydeligt give disse landsforrædere den samme skæbne, som tyskerne har fået. Det er det eneste, valget drejer sig om.«

Ved valget blev der i den sønderjyske storkreds afgivet ialt 83.736 danske stemmer og ingen tyske. Ved valget i 1939 var tallet 79.422 danske og 15.016 tyske. Stemmeprocenten for hele landet var 89,5, men i den sønderjyske stor-

1) Christmas Møllers radiotale 14/3-43.

2) Dansk Samråd, side 66.

3) Radiotale 14/3-43 ifølge CM's eget manus, men 15/3 ifølge Besættelsetidens fakta.

kreds på grund af de særlige forhold kun 79,5. Da de danske nazister i Sønderjylland kun gik frem fra 4.474 til 4.769, (formentlig har de fået nogle af de hjemmetyske stemmer), var valget helt igennem tilfredsstillende.

Dagen efter fortalte Christmas Møller i en ny radiotale⁴⁾ om, hvordan han havde siddet og skrevet valgtal hele natten, og så endelig kom resultatet:

»1,9 pct. af landets vælgere stemte for forrædder-partiet, – trods tre års støtte, trods million-hjælp i penge, trods den ondeste forfølgelse af anderledes tænkende. 1,9 pct., ikke 2 pct. . . .«

Forud for valget fik Christmas Møller brev fra Ebbe Munck⁵⁾ (i brevene oftest underskrevet »Skipper«) og her oplyses det, at den konservative Holger Andersen i nær fremtid ventedes til Stockholm, og Ebbe Munck vil forsøge at få ham til at sende en rapport.

Det var Christmas Møller meget interesseret i⁶⁾, selv om han ikke havde alverdens tillid til Holger Andersen og hans fæller og den isolerede nordiske politik, som de nu var talsmænd for. Man måtte i stedet bygge på Storbritannien, som den eneste nation, der i virkeligheden forstod de små europæiske stater.

I et senere brev fortæller Ebbe Munck, at Holger Andersen ikke kom på grund af valget, og at han ikke havde held med at komme ind i landstinget. Oppositionen mod Holger Andersen blev ført frem af Ole Bjørn Kraft på baggrund af udtalelser om folkestyret i 1940, men tilsyneladende har uoverensstemmelsen i grundlovssagen også spillet ind, idet Munck med redaktør Niels Grunnet fra radioavisen som kilde mente, at Holger Andersens fald var definitivt, »både som politiker og nordisk åndsfakkel«. (Holger Andersen blev dog senere på året formand for Grænsforeningen). Og derefter tilføjedes: »Samme kilde sagde i øvrigt: Christmas Møllers tilhængere er ham meget hengivne og trofaste, Christmas's modstandere er mere forbitrede end nogensinde«.

Om de nordiske tanker, som spillede en stor rolle i den hjemlige valgkamp, svarede Christmas Møller tilbage⁷⁾, at det hidtil forekom ham noget luftigt. »Før krigen plejede jeg at sige, at det, det drejede sig om, var om Finland ville forsvare Skelbækken og Danmark Systerbeck. Og det ville jo ingen af os . . .«

Valget gav de konservative en gevinst på fem mandater, og der er næppe tvivl om, at Christmas Møller i London, Halfdan Hendriksen som handelsminister og forskellige situationer med national markering alt sammen var medvirkende, men personen Christmas Møller var så dominerende, at det kunne opfattes, som om den danske befolkning pegede på CM som befrielses-regeringens statsminister.⁸⁾

4) CM's manuskript 24/3-43.

5) Brev fra Ebbe Munck, CM's arkiv, 10/3-43.

6) Brev fra CM 18/3-43.

7) Brev fra CM 27/4-43.

8) Brev fra redaktør Ole Kiilerich 24/3-43.

På linje hermed fortæller Ebbe Munck,⁹⁾ at der i juni var en parlamentariker-delegation i Stockholm, og at det tilsyneladende var et almindeligt samtale-emne i Danmark »Kommer Christmas med slagskib eller dansk korvet, kommer han i flyvemaskine med eskorte eller bliver det til en billet via Esbjerg? Det lyder lidt komisk, men jeg nævner det som udtryk for den fantasi, der gør sig gældende . . .«

Da man i slutningen af året 43 i Danmark begyndte at drøfte dannelsen af befrielses-regeringen kan Vilhelm Buhl i det tidligere 9 mands udvalg, nu i 13-mands udvalget, oplyse,¹⁰⁾ at han har informeret kongen om den enstemmige opfordring til Buhl om at blive statsminister i befrielses-regeringen, og at kongen med tilfredshed var indforstået hermed. Det skulle være en regering sammensat af de fire samarbejdende partier med 6 plus 3 plus 3 plus 3 og to uden for partierne.

Regeringen kom i sin endelige udformning til at se en hel del anderledes ud, men Buhl blev statsminister, – og det var til en vis grad Christmas Møllers egen skyld. Det fremgår af brevveksling hjem med bl. a. Frode Jakobsen, og han sammenfatter situationen i den bog, han efter krigen udgav om årene i Danmarks Frihedsråd¹¹⁾ således »Christmas Møller ødelagde i Stockholm (februar-marts 45) selv sine muligheder for at blive leder af Danmarks første frie regering. Ved fanatisk at sige »I har jo sagt Buhl«. Ved at kølnе sine tidligere venners begejstring . . . Jeg havde været ivrig for Christmas. I Stockholm så jeg, at det var for sent. Foss og Munck havde før modarbejdet Christmas. Nu følte de sig dybt krænkede af ham. Dødsstødet til legenden Christmas gav Christmas Møller selv. Det skete i Stockholm. Men først da han var en dybt såret mand.«

De mange mellemfaser i denne udvikling vil kun blive berørt periferisk. Der findes en meget omhyggelig og præcis dokumentation i Jørgen Hæstrups bog »Christmas Møllers Londonbreve«. Hvad der har en særlig interesse i denne sammenhæng er en analyse af udviklingen henimod den fælles regerings-erklæring, der blev afgivet af befrielses-regeringen med Vilhelm Buhl som statsminister og Christmas Møller som udenrigsminister med ordene »Grænsen ligger fast«, – eller som sætningen lyder i regerings-erklæringen af 9. maj 45: »Regeringen, som står på den nationale selvbestemmelsesrets grund, er af den opfattelse, at Danmarks grænse ligger fast«.

Drøftelserne om en befrielses-regering har formentlig fundet sted sporadisk under det meste af besættelsen, men blev først mere formelle og konkretiserede efter 29. august 43.¹²⁾

Lad os først registrere noget af optakten til denne skæringsdato. 8. august 43

9) Brev fra Ebbe Munck 10/6-43.

10) Jvf. Oluf Pedersen »Den politiske modstand«, side 208.

(Nogle af politikerne har taget forbehold overfor bogens indhold).

11) Frode Jakobsen »I Danmarks Frihedsråd« II, side 102-103.

12) Radiotale 8/8-43, CM's arkiv.

holdt Christmas Møller en tale hjem, hvori han drager sammenligning mellem nu og for 25 år siden:

»Husker De august-september 1918. Den sidste tyske offensiv havde slået fejl . . . vi kunne ånde lettet op . . . Og det håb, som folket havde haft både før og under verdenskrigen om genforening med vore landsmænd – udelukkede fra os i 1864 – kunne nu gå i opfyldelse. Og i kraft af de allieredes sejr fik vi Nord-slesvig tilbage . . . Vort land har på så mange områder af samfundslivet været blandt de første og bedste. Det vil vi prøve at blive igen, og der skal ikke gøres de samme fejl som for 25 år siden, og de store, brede befolkningslag, som har båret byrderne, skal ikke glemmes, som de blev det sidst, – men først skal sejren vindes . . .«

Gang på gang kommer opfordringen fra London til at gå aktivt til værks, – sabotage udført med forstand og mod de rigtige mål. »Spørgsmålet er i dag dette: kan vi blive ved med at være tilskuere – blot se til, at snart alle andre kæmper den blodige kamp, lider umenneskeligt, tager enhver tænkelig byrde på sig, – også for vor skyld?« spurgte Christmas Møller hjem,¹³⁾ og han sluttede »Klokken er ved at falde i slag. Er Danmark og det danske folk rede?«.

11. august 43 er der møde i 9-mandsudvalget, og Oluf Pedersen fortæller i sit referat,¹⁴⁾ at statsminister Erik Scavenius beretter om stigende sabotage, arrestationer, proteststrejker, og ugen efter er situationen yderligere forværret, og statsministeren bemærker bittert, at han er parat til at gå, og han kritiserer talerne fra London med bl. a. disse bemærkninger:

»Det ser ud til, at Christmas Møllers politik, om at landet skal lide, er ved at stadfæstes. Jeg tror, det er noget fordømt sludder, og jeg tror heller ikke, at folket er ude efter at lide, men at det har en forkert forestilling om, hvad det kan tillade sig . . . Måske var det en fejl af mig ikke at forlange en klaring umiddelbart efter valget, men nu må det ske. Vi må vide, hvilke kræfter, der står bag Christmas Møllers selvmords-betragtning . . . Meget havde set anderledes ud, om de konservative havde taget afstand fra Christmas Møller . . .«

Og i den kommentar, der blev udsendt i dansk radio 29. august¹⁵⁾ blev svaret entydigt lagt på Christmas Møller, idet det hed »Den hårde tid, som det danske folk nu må gennemgå, er resultatet af Christmas Møllers og hans fællers sabotage-virksomhed . . .«

Og synspunktet understreges videre i en erklæring fra Socialdemokratisk forbund¹⁶⁾ til hovedbestyrelse, rigsdagsgruppe, De samvirkendes forretningsudvalg og flere andre, hvori Alsing Andersen – 9. aprils forsvarsminister – fortæller, at udviklingen siden besættelsen har været præget af bestræbelser på at skåne landet og befolkningen for krigstidens ulykker »men denne vej frem er

13) Radiotale 30/7-43.

14) Parl. Komm. IV, aktstykker, side 813 m. v.

15) Her citeret fra Oluf Pedersens »Den politiske modstand«, side 174.

16) Brev fra Alsing Andersen, her refereret fra Frit Danmarks Hvidbog I, s. 153 m. v.

blevet undermineret af Christmas Møllers agitation i radioen i forbindelse med den koalition af chauvenister og kommunister, der ansvarsløst og skjult har søgt at mistænkeliggøre samarbejdets mål og midler . . .«

Nej, det var ikke blot Scavenius, der bittert kritiserede Christmas Møller. Også i Socialdemokratiet og hos de radikale var der en bred kritisk holdning, og situationen i forholdet til Venstre fremgår af følgende bemærkninger i brev¹⁷⁾ fra »3 landsmænd« – Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen og Aksel Møller – om befrielsesregeringen: »... Det har været os magtpåliggende at erfare, hvilken stilling Buhl vil tage til dig. Han er venligt indstillet, men føler sig usikker, fordi han ikke kender noget til dine planer og ønsker ud over, hvad han har kunnet lytte sig til. Selvfølgelig er Buhl rede til at efterkomme vort krav om at holde en plads åben for dig i sit ministerium, og er selv meget interesseret deri. Dine hovedmodstandere findes i Venstre, som endnu ikke har spillet ud. Du må regne med, at dine taler om dit samarbejde med kommunisterne skaber dine venner visse vanskeligheder både i vort parti og udenfor . . .«

Brevet fra »3 landsmænd« (korrespondancen foregår via Sverige) giver anledning til en længere politisk redegørelse fra Christmas Møller¹⁹⁾ og også nogle personlige bemærkninger, hvori han fralægger sig betegnelsen »Sofadanskere i London« og fortæller, at han ikke har fortrudt, at han er taget af sted, men »det hårdeste job, jeg har haft, – forfatningskampen var børneleg«.

Vurderingen i dette brev falder ganske nøje sammen med referatet af et møde, der blev holdt 26. november i Dansk Samråd i Åbenrå,¹⁸⁾ hvor formanden, redaktør A. Svensson indledende konstaterede, at flere medlemmer af Dansk Samråd var blevet taget som gidsler i forbindelse med 29. august, og det oplystes, at en kreds af kendte hjemmetyskere havde aktioneret for at få de arresterede frigivet.

På mødet udtalte formanden, at de, der havde ønsket norske tilstande, nu havde fået dem, – med henrettelse eller deportation af frihedskæmpere, deportation af jøder, øget censur og spærretid og alle forfatningsmæssige faktorer sat ud af kraft. Christmas Møller havde været talsmand for, at sabotagen kom os til gode, når krigen var forbi, men formanden mente, at helt andre faktorer – nemlig stormagts-interesserne – blev afgørende.

Den socialdemokratiske redaktør og folketingsmand Frede Nielsen mente, at kommunisterne var begyndt at samle våben, og at både Christmas Møllers tilhængere og Dansk Samling var begyndt at blive betænkelige.

Venstres landstingsmand, Jepsen Christensen sagde bl. a.:

»Den 29. august gik magten fra de danske myndigheder over til kræfter, der skjulte sig. For krigens gang betyder sabotagen intet. 29. august er den mørkeste dag, jeg kender«, hedder det i bogen om Dansk Samråd.

17) Brev af 6/11-43.

18) A. Svensson, Dansk Samråd, side 82-84.

19) Dateret 17/12-43.

Det første og afgørende programpunkt for en ny regering må efter Christmas Møllers opfattelse være hurtigst muligt efter befrielsen at genoprette det forsmte og søge at blive anerkendt allieret, – d. v. s. betragte krigen som en helhed, hvor det ikke er nok, at Tyskland er slået, men hvor også Danmark skal være med til at sikre, at Japan bliver slået. Dernæst skal Danmark være med til ud af sit overflod at mildne andre steder. Han skriver videre om genopbygningen af hær, flåde og luftvåben, om muligheden for grundlovsændringer, om internationalt samarbejde og som et hovedpunkt, at vi ikke mere må finde os i kolossale arbejdsløsheder. Han udtrykker villighed til øget selvstyre for Færøerne, – og om grænsespørgsmålet skriver han: »... absolut afvisning af, at Danmark ikke beholder sin karakter af en nationalstat. Som gammel Flensborgmand må man sige, at medens det var et spørgsmål i 1918, er det ikke et spørgsmål i dag.«

Og så giver han de politiske venner i Danmark lidt kuldegysning ved at skrive, at den enkelte politiker må have tid til at finde sin plads. »Ikke alle er jo så heldige som jeg at være uden parti!!! Ordet konservativ er der jo ikke alt for megen mening i mere ... jeg kan ikke sige, jeg er færdig med mine betragtninger ...«

I samme måned skriver Dansk Samlings Arne Sørensen et længere brev²⁰⁾ til Christmas Møller, hvori også han er inde på efterkrigs-problemerne. Arne Sørensen er på dette tidspunkt selv trådt ind i Frihedsrådet som Dansk Samlings repræsentant. Arne Sørensen beklager, at han og Christmas Møller ikke fik drøftet Sydslesvig, inden Christmas Møller rejste fra Danmark og fortsætter »Vi har i de sidste par år i mindre kredse arbejdet for en flytning af vor grænse tilbage til Ejderen. Der er ved at komme forståelse deraf i ikke så små kredse, men det er endnu ikke på nogen måde kastet ud i diskussion, da vi ikke ønsker at mobilisere radikalt modtræk i utide.«

Arne Sørensen oplyser, at han har drøftet sagen med folk i de gamle sønderjyske foreninger, og at »alle kyndige folk er enige om, at Sydslesvig er et kulturelt tomrum, hvor dansk kultur er borte, men tysk slet ikke trængt ind. Vi skal efter at have fået landet heller ikke regne med dem som hjemmetyskere, men henvende os til dem med vore kulturelle og politiske synspunkter, og dette på tysk, så længe det er nødvendigt, samtidig med, at vi bygger danske skoler ...«

Arne Sørensen oplyser, at han har fundet tilslutning til synspunkterne både i Nordslesvig og i Sydslesvig, hvor det siges »at mange, der ikke tilhører det danske mindretal, er så indforstået med den (tanken), ikke mindst fordi tabene har været så store, og fordi man ikke mere vil betale den dyre pris for den tyske imperialisme, som man nu har betalt i to krige. Det er måske ikke højsindede argumenter, men lad os få dem hjem og så opdrage dem bagefter ...«

20) Dateret 17/12-43.

På baggrund af den nye situation efter 29. august – »denne store og vidunderlige dag, der viskede 9. april ud«, som Christmas Møller sagde – og præget af de efterkrigs-overvejelser, som meningsfæller og andre venner i Danmark begyndte at gøre sig om post war-gerningen offentliggjorde Christmas Møller en artikelserie i Frit Danmark i London under fellestitlen »Når Danmark atter er frit«. Den kom i perioden januar-marts 44. Her analyserer Christmas Møller mere detaljeret efterkrigs-problemerne og det frie Danmarks tværpolitiske program, sådan som han så det. Heri understreges igen ønsket om at bevare Danmark som nationalstat, selv om Christmas Møller ikke nærede tvivl om, at efterhånden som krigen gik bedre og bedre, ville man komme til at opleve en udvikling som i årene 1918–20 i Danmark og Sydslesvig.²¹⁾ »Dengang var der megen frihed til at udtale sig hjemme i Danmark, – denne gang er der ingen. Og det er meget svært at få stemninger og evt. vilde meninger under kontrol«, skrev han og fortsatte:

»Der kunne i 1918–20 være spørgsmål om Flensborgs tilknytning til Danmark. Men også dette spørgsmål er afgjort, og hvor rigtig end argumentationen angående Sydslesvig som gammel dansk jord må være, så er befolkningen nu tysk af sind. Afstemningen i 1920 viste det, og intet er sket i tyve-året op til 2. verdenskrig, som ændrer noget som helst i dette afstemningsresultat . . . Derfor vil . . . (det danske folk) være afgjort mod tvungen indlemmelse af land-områder, som (desværre) ikke mere hører os til. H. P. Hanssens ord i den tyske rigsdag 23. oktober 1918 om, at retfærdighed ophøjer et folk, vil også være vor ledestjerne i dag.«

Christmas Møller kommer videre ind på det tyske problem²²⁾ og vender sig mod betragtningen om at skære Tyskland op i småstater og undlader i denne sammenhæng at tage stilling til de problemer, der evt. kan opstå ved Kielerkanalens evt. neutralisering, – de omtales uden yderligere bemærkninger.

På linje med disse betragtninger er Christmas Møller aldeles afvisende over for de tanker, som Arne Sørensen har fremsat, og han skriver bl. a.:

»Jeg anser Deres bemærkninger for meget skadelige. Hvis De vil give radikalismen i dette ords værste betydning en ny chance, så fortsæt som De er begyndt. Danmark må være en nationalstat, og det er mig helt umuligt at forstå, hvordan De vil forene Deres Ejder-standpunkt med Atlanterhavs-deklARATION og Washington-erklæringen. Deres standpunkt går altså ud på, at De ville have velsagtens en halv million tyskere inden for landets grænser, som meget let politisk ville blive tungen på vægtskålen mellem stridende danske partier.«

Christmas Møller mener ikke, der vil kunne gennemføres en omfattende evakuering – som han venter vil ske i Østpreussen – selv om man ikke kan vide, hvilke følger, der vil være omkring Kieler-kanalens fremtid. På samme tid

21) Christmas Møllers pjece »Når Danmark atter er frit«, side 27.

22) Samme pjece side 63 m. v.

23) Dateret 23/1-44.

som dette brev skrives til Arne Sørensen, sidder »Tre landsmænd« i Danmark og forfatter et svar²⁴⁾ på Christmas Møllers lange politiske udredning, og i det store og hele var der enighed både hos konservative og socialdemokrater, oplyser de tre landsmænd, selv om der var betænkeligheder ved holdningen til den japanske krig og ved at kaste et grundlovsproblem ind blandt andre vanskeligheder, og der fortsættes »Men ellers var der tilfredshed – B(uhl) var særlig beroliget ved dit ønske om Danmark som nationalstat«. Derudover knyttedes ingen bemærkninger til dette specielle problem fra de tre konservative, – ingen betænkelighed, endsige afstandtagen!

Samme dag var der møde i 13 mands udvalget, og det oplystes²⁵⁾ at der i Sønderjylland var drøftelser i gang og lister cirkulerede om, hvad der skulle ske med de tysksindede, der havde været utro mod herbergs-staten. Fra politisk side advarede man mod at rejse disse spørgsmål nu.

I de illegale blade tales der om »lovløse 14 dage«, hvor had og hævn skal føre det store ord.

Natten mellem 5. og 6. februar gennemføres den eneste større sabotage-aktion mod fabriksmål i Sønderjylland. Det var aktionen mod Callesens Maskinfabrik i Åbenrå, der næsten udelukkende arbejdede for den tyske krigsindustri. Sabotagen var inspireret fra Åbenrå, men af de deltagende 21 mand var kun fire fra Åbenrå – resten kom nordfra.²⁶⁾

Fra tysk side hævdede man, at politiet optræden ikke var tilstrækkelig effektiv, og i direkte konsekvens af denne sønderjyske sabotage-aktion oprettedes det tyske mindretals »hjemmeværn« – Selbstschutz, og det opfattedes som en videreudbygning af den Zeitfreiwillig-Dienst, som var oprettet et års tid tidligere.²⁷⁾

Da der i Nordschleswigsche Zeitung kort inden korpsets oprettelse havde været en række skarpe angreb mod det danske politi, var den tanke nærliggende, at Selbstschutz skulle overtage polititjenesten i Nordslesvig, og det gav anledning til megen uro og frygt hos danskerne. Ved kapitulationen havde Selbstschutz ca. 500 medlemmer. De var i den sorte SK-uniform og lange støvler, og de var bevæbnet med pistol, som var udleveret af det tyske gesandtskab.

Brevet til Arne Sørensen når frem i februar, og han svarer hurtigt²⁸⁾ på bemærkningerne om Sydslesvig, idet han oplyser, at den sag vil blive rejst af kredse i Sydslesvig uden for det bevidst danske mindretal. Han bedømmer situationen således, at den eneste form ledende kredse i Danmark vil gå med på, er, at der oprettes en særlig lille stat mellem den nuværende og den histo-

24) Dateret 22/1-44.

25) »Den politiske modstand«, side 213.

26) Skriftlig oplysning af 25/11-78 til forfatteren fra en af de deltagende, Sv. Lyck, der senere kom til London, hvor han i SOE fik navnet S. A. Lambert.

27) Jvf. Besættelsestidens Fakta I, side 620.

28) 14/2-44.

riske grænse. Han citerer en tidligere vandrelærer for en vurdering af, at knap 10 pct. er bevidst danske og lidt færre tyske, »resten er ingenting«.

21. februar skriver Christmas Møller til »Tre landsmænd« bl. a., at han har fået brev fra Arne Sørensen og »må jeg i denne forbindelse sige, at ude dukker naturligvis engang imellem planer om Sydslesvig op, og jeg kan af forskellige bemærkninger forstå, at man i visse kredse hjemme opererer med noget lignende, naturligvis ikke fra jeres side, men fra andres, og jeg regner den slags planer for fuldkommen tåbelige . . . Hvad der skal ske med Kieler-kanalen, er et andet problem, som må løses uden at det berører Danmarks stilling som nationalstat . . .«

I april bliver Christmas Møller klar over, at brevet af 21. februar ikke er nået frem, og det bliver genfremsendt,²⁹⁾ men når først frem til Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen og Aksel Møller 2. juni, – så besværlig kunne postgangen være. De svarer i et brev af 6. juni, hvor de indledende orienterer om den aktuelle hjemlige situation med trusler fra Werner Best om på landsbasis at danne et tysk politikorps med Schalburg-folk, Zeitfreiwillige og andre til at klare sabotage-bevogtningen. Man er klar over, at der er risiko for, at politiet afsættes, men er bange for, at en forhandling vil svække den internationale virkning af 29. august med den efterfølgende erklæring af 11. maj 1944 over BBC om, at Danmark fremtidig skal behandles, som var det en allieret nation.

Og de besvarer Christmas Møllers bemærkninger om Sydslesvig-problemet med følgende, der nærmest må opfattes som tilslutning og i hvert fald ikke afstandtagen: »I Grænseforeningen og andet sted – formentlig også i D.S. (Dansk Samling) – er man optaget af at flytte grænse. Men større kredse står der næppe bag denne virksomhed, og Grænseforeningen er vist nok endda ikke udelte. Nogen større drøftelse kan der jo ikke opstå under de nuværende vilkår . . .«

I løbet af året 1943 og 44 får Christmas Møller en lang række informationsbreve fra Ebbe Munck i Stockholm, og i de kommentarer, der udveksles frem og tilbage mellem de to, forstår man, at der både er gensidig sympati og fortrolighed. Christmas Møller hungrer efter informationer og ønsker sig hellere hjemme end ude. I efteråret 44 får han meddelelse fra Robert Stærmose,³⁰⁾ der har krydset Nordsøen, at man gerne vil have CM hjem for at tage plads i Frihedsrådet, og han svarer begejstret ved at anmode om at få telegram sendt hjem med besked om, at han kommer så hurtigt som muligt. I sin dagbog skrev han »skulle jeg få mit livs store ønske opfyldt og blive lidt af en soldat«. Christmas Møller var kort forinden fyldt 50 og på trods af alle sagkyndiges råd gik han i gang med faldskærms-træning, – resultatet: et brækket ben og skrinlæggelse af alle planer.

29) I et nyt brev dateret 14/4-44.

30) Jvf. Jørgen Hæstrups »London-breve«, side 54.

Og det var godt nok det samme. Besynderligt, at ingen eller kun få har tænkt på, hvordan det for alvor skulle lykkes at camouflere det karakteristiske Christmas Møller-ydre på en sådan måde, at han kunne indgå i illegalt arbejde.

I august 44 kom Ebbe Munck til London og boede hos familien Christmas Møller, der i Kensington havde fået en stor lejlighed stillet til rådighed af fru Anna Graae, enke efter direktør Valdemar Graae.³¹⁾ Den lå lige over for Hyde Park i nærheden af Albert Hall. På samme tid kom også ambassadør Kauffmann fra USA, således at »ude-fronten« samlet kunne holde møde. Ebbe Munck noterer med tilfredshed, at forholdet mellem Christmas Møller og ambassadør Reventlow og Kauffmann var bedre, end han havde fået opfattelse af på afstand i Stockholm. Under samtalerne blev Kaufmann – ikke Christmas Møller – spurgt, om han ville påtage sig opgaven som udenrigsminister i befrielsesregeringen, og det ville han ikke afslå, hvis han blev opfordret, men han ville helst blive i Washington. Kauffmann håbede, skriver Ebbe Munck, at såvel Frihedsrådet som kommunisterne ville blive repræsenteret i den første regering, og han mente også, at Christmas Møller burde optages i befrielsesregeringen. Det tør nok siges at have været en noget skæv forhandling, og udelukkende blandt venner kan man næppe sige, at Christmas Møller har været.

Inden tilbagerejsen havde Ebbe Munck – som i øvrigt også havde ordnet en del SOE-aftaler, om våben og lignende som Christmas Møller var holdt udenfor – en længere personlig samtale med CM, og Ebbe Munck refererer forløbet således: »Hans tanker gik i zig-zag, men kredser alligevel centralt om den konstatering af Buhl som den fremtidige politiske akse, der havde været omtalt på møderne. Jeg tror ikke, denne konstatering ligefrem var en overraskelse for ham, heller ikke at den kommende overgangs-regering ville få en socialdemokratisk ledelse, men det var ligesom om det trods alt var svært for ham at kapere denne kendsgerning. På det direkte spørgsmål, om han selv overvejede at danne et nyt politisk parti, som han fra tid til anden havde antydnet, svarede han kun undvigende. Alle har lov at se tiden an, sagde han.«

Tonen er noget kølig, og man har indtryk af, at Ebbe Munck hos de danske SOE-folk i London – Flemming Juncker, farver Jacobsen og andre – har fået vurderinger om Christmas, som ikke var udpræget sympatiske. Der kan ikke være tvivl om, at farver Jacobsen og den senere forstander på Jaruplund, Niels Bøgh-Andersen (løsladt fra engelsk krigsfangenskab under navnet Mikkel Jespersen og derefter knyttet til SOE's arbejde med relation til både den tyske og den danske afdeling) netop i denne periode var meget aktive for Sydslesvig-tanken.

Ambassadør Blytgen-Petersen, København, der dengang var redaktør af »Frit Danmark« i London, og som arbejdede nært og tæt sammen med Christmas Møller, understreger, at de danske i SOE efter hans opfattelse hverken

31) Jvf. Ebbe Munck »Døren til den frie Verden«, side 174 m. v.

havde ret eller bemyndigelse til at tage stilling til det sønderjyske spørgsmål, – de skulle alene arbejde for de allieredes krigsmål, b. a. genoprettelsen af Danmarks frihed.

En skarp fornemmelse af tonen mellem SOE-folkene og Christmas Møller fik man, da Flemming Juncker ved et grundlovmøde efter befrielsen bl. a. sagde: »Jeg har selv arbejdet sammen med Christmas Møller i krigens sidste år, og han er den eneste af de danske politikere, jeg kender, hvis motivers renhed og personlige politiske hæderlighed, jeg tvivler på«.

Overfor SOE-folkene sad Christmas Møller i London i en ret forsvarsløs position. SOE kunne sløre deres viden og forbindelse med henvisning til security, og tilsyneladende blev Christmas Møller først på et sent tidspunkt klar over, at hans post hjemover blev censureret i den danske afdeling af SOE.³²⁾

Et par måneder efter besøget i London var Ebbe Munck illegalt i Danmark, og han sender senere Christmas Møller kopi af sine dagbogs-notater og referater af forhandlinger med de danskere, han har mødt.

23. oktober 44 havde Ebbe Munck møde med den udpegede statsminister Vilhelm Buhl, med Hans Hedtoft og H. C. Hansen. Påny kommer Kauffmann på tale som udenrigsminister, – det er Buhl, der bringer det frem, og om Christmas Møller hedder det i Ebbe Muncks referat, at man »tidligere« i princippet var villig til at anmode ham om at indtræde i den kommende regering. *Nu* var man imidlertid kommet til den opfattelse, at der absolut ikke kunne dannes nogen regering uden om Christmas Møller«. Ebbe Munck nævner, at der er tale om at tilbyde Christmas Møller et ministerium for særlige anliggender, der specielt skulle tage sig af afviklingen i forholdet til tyskerne, og han omtalte det lille program-udkast, som Christmas Møller havde givet ham ved afrejsen fra London, – disse synspunkter var kendte i forvejen og gav ikke anledning til nogen vanskeligheder, noterer Ebbe Munck.

Næste dag mødes Ebbe Munck med Ole Bjørn Kraft og Poul Sørensen, – Aksel Møller er ved en fejltagelse ikke kommet til stede. Heller ikke her registreres antydning af uoverensstemmelser om program-punkterne. Ebbe Munck skriver videre:

»De to pågældende var naturligvis særlig interesseret i at høre om Christmas' nærmeste planer, om han havde taget nogen bestemmelse om at danne nyt parti o. s. v. De pågældende ville jo gerne fastholde ham i Det konservative Folkeparti. Jeg kunne hertil kun svare med et citat fra Christmas selv »Enhver har jo lov til at se tiden an«.

Senere på aftenen havde Ebbe Munck møde med Frihedsrådet, og han skriver: »Efter de sidste planer var rådet meget interesseret i Christmas. På trods af vore betænkeligheder angående hans egen sikkerhed o. s. v. fastholder de

32) Jvf. det tidligere nævnte brev fra skatterådsformand Sv. Lyck og fra Blytgen Petersen til forfatteren, dateret 4/2-79. Og læs Bøgh Andersens »Feltdegn fra Harreslev Mark«, side 246 m. v. Fl. Junckers udtalelse findes i Aalborg Amtstidende 6. juni 1947.

deres ønske, og da Christmas og de engelske myndigheder var indforstået, er sagen dermed afgjort. Det er tanken at gøre ham til medlem af rådet. Jeg lover at træffe de nødvendige forberedelser i Sverige . . .«

Omtrent på samme tid – 13. november – rejser Erling Foss, der trods ophold i Stockholm er medlem af Frihedsrådet, til England og USA, og fra opholdet i England refererer han,³³⁾ at han boede hos Christmas Møller, »hvor forskellige faktorer gjorde sig beklageligt gældende, således at selve venskabet gik tabt, hvis der da nogensinde havde været tale om et gensidigt venskab«. (Det var broderen Einar P. Foss, der havde haft det nærmeste samarbejde med Christmas i sin egenskab af hovedkasserer for partiet).

I lange samtaler under opholdet kredsede Christmas Møller gang på gang om den kommende regeringsdannelse, og han bebrejdede Erling Foss, at han havde »udnævnt« Buhl ved at sende telegram ud i verden om, at han skulle være statsminister.

Også Erling Foss kom en del sammen med de danske SOE-folk og nævner sin sympati for farver Jacobsens Sydslesvig-arbejde. 28. november fik Erling Foss med sine gode forbindelser arrangeret besøg hos udenrigsminister Eden, og han fik løfte om en julehilsen hjem til fra Churchill.

Da Erling Foss kommer hjem til Christmas Møller for glædestrålende at fortælle om dagens forløb, kom bruddet med Christmas. »Christmas var nervøs og opslidt. Hans hævninger var pludselig borte. I nogle korte, meget grove, injurierende sætninger bebrejdede han mig, at jeg blandede mig i ting, der ikke kom mig ved . . . Min velvillige indstilling og tro på Christmas' uselviske motiver sank på én gang i grus samtidig med, at jeg blussede af vrede og krænkelser. Jeg optog ingen diskussion, men smækkede i som en østers og talte ikke mere til Christmas før afrejsen . . .«

Erling Foss erkender i sine erindringer, at han bevidst gennemførte aktionen med et budskab fra Churchill uden om Christmas Møller, fordi han gerne ville selv, og at man nok selv bliver mest vred, når der er nogen sandhed i en anklage.

Få dage senere – 4. december – skriver Christmas Møller et meget, meget bittert brev til Erling Foss og Ebbe Munck, – hvis der ikke tidligere havde været tilløb til brud, så var det i hvert fald nu en uomstødelig kendsgerning.

»Jeg må nedlægge absolut forbud mod, at mine evt. planer omtales noget sted . . . Ebbe Muncks propaganda for minister Kauffmann interesserer mig slet ikke . . . Jeg synes, at de breve, vi vekslede i hvert fald måtte sige dig (Foss) og også Ebbe Munck, hvilken overordentlig tillid, jeg havde til jer. Jeg troede altså, at den var gensidig og noget specielt for os. Dette kan jeg altså forstå ikke er tilfældet . . .«

19. december svarer Ebbe Munck: »Kære Christmas Møller, – hvad i alver-

33) Erling Foss »På eget ansvar«, side 195–201 og 209.

den er der sket??? Her har jeg netop modtaget Deres brev af 4. december, og jeg må sige, at det var et hyggeligt julebrev. Jeg har læst det adskillige gange og kan forstå, at De er meget, meget vred. Omvendt kan jeg ikke forstå hvorfor . . .«

Hvis vreden skyldes omtalen af hjemrejse-planen, så fralægger Ebbe Munck sig ethvert ansvar, og han slutter sit brev med at anmode om ikke mere at modtage økonomisk hjælp fra Christmas Møllers dispositionsfond i London. Og så ønsker han god bedring med den brækkede fod.

8. januar svarede Christmas Møller tilbage i et mere afslappet tonefald: »Jeg er ked af, at De omtaler det økonomiske spørgsmål. Skal vi dog ikke lade det fuldstændig ude af betragtning? Der er ingen der ved, at De har fået de penge . . . og jeg personlig lægger en så afgørende vægt på Deres arbejde i almindelighed, og på hele det arbejde De har med at gøre, og det ville være mig en sorg, hvis De ville ændre noget her . . . Skal vi ikke overlade det til andre og ikke folk af Deres og min kaliber at blande betydningsløse pengespørgsmål og den omstændighed, at der er uenighed, måske i og for sig på et afgørende punkt, sammen. Det håber jeg altså, at vi kan . . .«

Det er formentlig ikke så meget omtalen af ønsket om at komme hjemover, der giver anledning til opgøret med de to nøglepersoner i Stockholm, som problemet om, hvem der skal være udenrigsminister i befrielsesregeringen og dermed have hovedansvaret for landets kurs i forholdet til omverdenen, herunder også i spørgsmålet om Sydslesvig, som på det tidspunkt var vigtigt, men ikke så dominerende, som det hurtigt blev.

10. december skriver Christmas Møller påny til sine »Tre landsmænd«, og han vender tilbage til spørgsmålet om regeringsdannelsen: »Jeg kan udmærket godt forstå, at stillingen hjemme er den, at I akcepterer førstemanden (Buhl), som den, der må være nummer 1 . . . men når I akcepterer ham som førstemand, så er det, fordi det er en politisk nødvendighed, ikke fordi det i og for sig er rimeligt eller er et naturligt resultat af den politiske udvikling, som har ført til Danmarks nuværende situation. Det er overhovedet forfærdeligt svært for mig at skrive indgående herom, fordi jeg ikke kan vide, hvem der læser mit brev . . . Jeg håber imidlertid, at brevet kan blive sendt af sted på den måde, at det kun bliver læst af én britisk statsborger, til hvem jeg har en særlig tillid . . .«

En af de danskere, der var knyttet til SOE, nuværende skatterådsformand Sv. Lyck, Åbenrå, er som nævnt af den opfattelse, at Christmas Møller i sin naivitet i lang tid troede, at al hans korrespondance gik uhindret igennem, og at han først under sit besøg i Sverige i februar 45 – måske noget tidligere – blev helt klar over, at det hele gik igennem den danske sektion af SOE.

Christmas Møller vender herefter tilbage til de politiske overvejelser i sit brev til Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen og Aksel Møller. Han resumerer udviklingen og peger på, at det var de konservative, der søgte at undgå ikke-

angrebspagten, at de konservative mere end andre stillede mod det, der skete den 29. august. Han anfører, at Buhl ikke har markeret en tilsvarende udvikling, og han fortsætter:

»Jeg har ikke noget som helst imod, at I hilser førstemanden og siger, at han skal såmænd ikke gøre sig nogen som helst ulejlighed med mig. Jeg har udført mit arbejde ud fra en ganske bestemt politisk linje og mener at være ubeskeden at have lov til at sige, at jeg har influeret på den linje, som nu er blevet Danmarks. Politik er for mig . . . ikke at være minister, men at have indflydelse og betydning, og hvis førstemanden, som I jo har valgt til leder, føler sig tryggest og bedst tilpas uden mig, skal han som sagt ingen ulejlighed gøre sig. Det er mig nogenlunde ubegribeligt, eller rettere det er mig helt ubegribeligt, at I kan gå med til, at udenrigspolitikken skal varetages ikke fra rigsdagen og lægges over i en embedsmands hænder, og jeg kan ikke indtrængende nok fraråde dette. Danmarks udenrigspolitik vil i fremtiden blive et meget afgørende spørgsmål, også indrepolitisk, og at det naturligvis burde være en indrepolitisk skikkelse, der er udenrigsminister, kan der efter min opfattelse overhovedet ikke være nogen tvivl om . . .«

I et senere brev ³⁴⁾ kommer han med en korrektion til bemærkningerne om ministeriets sammensætning. De kunne misforstås, som om det var hans personlige interesser, det drejede sig om, men han vil gerne gøre det klart, at formuleringen ikke refererer »til problemet mig selv«.

Den endelige afklaring på minister-sammensætningen kommer først i form af et telegram fra de tre landsmænd af 9. april 1945, hvor man i Danmark er nået til det resultat, at befrielsesregeringen skal sammensættes halvt af politikere og halvt af repræsentanter for frihedsbevægelsen plus Buhl som statsminister, og at Christmas Møller er udpeget til udenrigsminister. Ordene »du udenrigsminister« lod sig ikke straks dechifrere i telegrammet, men Jørgen Hæstrup oplyser,³⁵⁾ at Christmas Møller 20. april fra en embedsmand i SOE fik meddelelse om, at sætningen skulle læses således. Spørge-telegrammer var da afsendt og besvaret.

Christmas Møller var i Stockholm i perioden fra 2. februar 1945 til 16. marts, og det er under opholdet her, at fronterne bliver trukket op i Sydslesvigdebatten på markant og skarp måde.

I en redegørelse vedrørende »Arbejdet for Sydslesvig under besættelsen«³⁷⁾ skriver daværende sekretær i justitsministeriet, nu landsdommer Jørgen Kisbye Møller, at startgrundlaget for det, der blev til »Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945« blev skabt allerede i 1944 i overretssagfører Knud Dahls hjem, hvor en kreds af interesserede søgte at finde frem til en nogenlunde ensartet opfattelse. Stort set viste det sig, at der ingen uenighed var om den sydlige grænselinje for

34) Dateret 12. januar 1945.

35) Jørgen Hæstrups »London-breve«, side 258.

37) Kisbye Møllers redegørelse side 100. (Hejmdals-jubilæumsskrift).

interesse-området, – det var Danmark til Ejderen. »Havde vi været udrustet med beføjelser som grænsedragnings-kommission, var vi hurtigt blevet enige om at drage en grænse lige syd for Egernfærde, over Wittensø og langs Sorge-å ud i Vesterhavet«, skriver Kisbye Møller. Det var praktisk taget den gamle folkegrænse. Spørgsmålet var alene den taktiske målsætning: Skulle man arbejde for indlemmelse eller mandat? Indlemmelse måtte kombineres med en kraftig udrensning. På det tidspunkt forudså man naturligt nok ikke den senere store flygtninge-tilstrømning. Den anden løsning var selvstyre, en mandat-ordning som det for eksempel kom til udtryk hos Vilhelm la Cour i pjecen »Et dansk fredsmål«, som han udgav i Stockholm i februar 45.

Kisbye Møller var på det tidspunkt formand for Studenterforeningen Heimdal, og i september 44 dannede han sammen med andre »Sydslesvigsk Udvalg«, og han virkede aktivt gennem de illegale blade. De politiske partiers repræsentanter var »næsten uanset partifarve ikke gode at komme nær. Udover Dansk Samling var kun i Venstre en positiv tendens mærkbar, og det kan næppe overraske, at den nuværende statsminister (Knud Kristensen) allerede da var en af dem, der indtog en sådan holdning, at det gav os håb og mod til at gå videre«, skriver Kisbye Møller. »Anderledes var det med Christmas Møller, hvis optræden i Sverige hurtigt øvede hæmmende indflydelse på begge sider af Sundet«. På det tidspunkt var Kisbye Møller inde på overvejelser om, at der evt. kunne anmeldes grænserevisions-krav i samarbejde med Polen, Tjekkoslaviet, Frankrig og Holland. Så vidtgående – og med Christmas Møllers udtryk: »så uansvarlige« – var overvejelserne i de aktivistiske kredse på det tidspunkt, da man ikke kendte det skred, der senere fandt sted i Sydslesvig.

Da Kisbye Møller opsøgte Christmas Møller under opholdet i Sverige og anmodede om hjælp til at komme til London, sagde Christmas Møller, at han som demokrat ikke ville have noget imod, at Kisbye Møller søgte at vinde tilslutning for sine synspunkter, men han ville kun anbefale et visum, hvis der blev afstået fra Sydslesvig-agitation, – og resultatet blev, at det ikke lykkedes at få visum.

Kisbye Møller konstaterer, at der var en levende interesse for grænseproblemet, men at sagen led »et alvorligt knæk, da Christmas Møller i februar og marts rejste Sverige rundt og proklamerede, at der intet dansk nationalt problem var syd for grænsen«. Disse kategoriske udtalelser medførte, at de svenske aviser blev mere tilbageholdende.^{36A)} Göteborg Handels- og Sjöfartstidning nægtede at tage en artikel af la Cour, og Dagens Nyheter skrev i en leder, at man ikke ville være tumleplads for danskernes diskussioner om grænsespørgsmålet.

36A) Der må her være tale om en erindringsforskydning, idet de svenske blade allerede på et tidligere tidspunkt blev tilbageholdende. For eks. offentliggør Kisbye Møller 22. januar 1945 en artikel i Stockholm-bladet »Expressen«: »Sydslesvig til Danmark«. Den fremkommer kun i bladets 1. udgave, idet den efter ordre fra Dagens Nyheters redaktion stryges i de senere udgaver, jvf. »Sydslesvigsk Dagbog«, udg. af Grænseforeningen, bd. 1, p. 6.

Kisbye Møller refererer i sin redegørelse, den samtale, han 24. februar havde med Christmas Møller, således:

»Jeg fremhævede, at vi var klar over, at kun en betydelig udvisning kombineret med indlemmelse var realpolitik, men at vi også ville støtte det mindre, som mandatordningen var, forudsat, at det blev et dansk mandat. Vi troede ikke, at noget mindre (garantier) gav mulighed for folkelig fremgang . . .

CM fastholdt, at grænsen efter hans opfattelse ikke burde ændres. Han tror ikke på mandatordningen, har ikke fra London noget bestemt indtryk af stormagts-interessen for Kieler-kanalen, der jo også særlig må formodes at være russisk . . . Han anså det tyske befolknings-element – også i et mandatområde – for en fare for Danmark. Da jeg fremhævede sydslesvigernes danske rod, Claus Eskildsens resultater, og at vi i alt fald havde de dansksindede at holde os til, kom CM ind på sin deltagelse i valgkampen 1918–20 og sagde: »Jeg har ikke set noget dansk liv i Sydslesvig i de 25 år siden«. Det var en skuffelse for ham, at danskheden ikke var gået frem . . . Han kom af sig selv ind på tanken om at udskifte de danske sydslesvigere med de tyske nordslesvigere, men afviste det på grund af deres sociale forskel . . .« Hvis Kisbye Møllers referat af samtalen er korrekt, er der tale om en noget unuanceret vurdering fra Christmas Møllers side.

Nok er der på det tidspunkt sociale forskelle nord og syd for grænsen, men langt mere dybtgående er selve den sønderjyske befolknings hjemstavsfølelse, – den, der netop kommer til udtryk i Christmas Møllers pjece fra 1916 »Båndene binder«. (Udarbejdet i samarbejde med Aage Kidde). Folkeflytning kan på vore breddegrader bruges som en straf overfor mennesker, der har forbrudt sig nationalt mod det samfund, de har levet i, – det var en tanke, som Christmas Møller generelt beskæftigede sig med i sin artikelserie om »Det tyske problem«. Men Kisbye Møller og Christmas Møller var i opfattelse så langt fra hinanden, at man næppe må udlægge Kisbye Møllers referat som autoritativ gengivelse af Christmas Møllers syn med en påpegning af den sociale forskel som det afgørende, det eneste argument.

Den danske sydslesviger, cand. jur. Sven Kjems, der var næstformand i Heimdal, henvendte sig sammen med andre sydslesvigere til Christmas Møller³⁷⁾ for at få udvirket, at en evt. dansk besættelseszone i Tyskland kom til at omfatte Sydslesvig, men Christmas Møller var afvisende overfor tanken.

Vilhelm la Cour og Ebbe Munck underskrev en henvendelse til general Dewing, der i april var i Stockholm, med anbefaling af, at en dansk besættelse af Tyskland skulle omfatte den del, der var nærmest Danmark, herunder Sydslesvig.

Sådan lå situationen i Sverige i foråret 45. Ovenstående resumé er bygget på Kisbye Møllers rapport, og uden at analysere begrundelserne og argumenterne,

37) Kisbye Møllers redegørelse side 100. (Hejmdals-jubilæumsskrift).

må det nok siges, at ikke så få var parat til at give intense råd om Danmarks udenrigspolitik. Det ville være nemt og i et vist omfang uforståeligt, om politikere, der skulle til at cementere deres hjemlige ståsted, lod sig hvirvle med, – men det skete kun i begrænset omfang.

Jørgen Grundt Larsen, der har skrevet om modstandsbevægelsens kontaktudvalg i Stockholm,³⁸⁾ oplyser i sin konklusion, at udvalget allerede i februar 45, (før en tilsvarende debat i Frihedsrådet fandt sted) blev spurgt, om man ville tage en bestemt grænse-stilling op som sin. Efter et indlæg fra redaktør Svenn Seehusen, der var ansvarlig for »Danskeren« og »Nyt fra Danmark«, og som havde nære konservative kontakter, og som berettede om et møde med Christmas Møller, hvis modstand mod en grænseflytning var kategorisk, og et indlæg fra Erling Foss, der meddelte, at både Frihedsrådet og politikerne havde taget afstand fra planer om en grænseflytning, så afviste udvalget henvendelsen. Udvalget afviste ligeledes en anmodning fra en dansk sydslesviger i Sverige om at rejse illegalt til Sydslesvig for i overensstemmelse med »Sydslesvigsk Udvalg« at få sikrest mulig oplysning om ønskerne der.

I Christmas Møllers arkiv ligger forskellige breve, der udbygger vor viden om de aktiviteter, der fandt sted, og hvilke overvejelser, der lå bag.

I begyndelsen af februar holder Vilhelm la Cour i Sverige et foredrag med forslaget om mandat-ordningen. Han betegner den som et kompromis, men den tilfredsstiller folkeligt set mig selv, så jeg kan gå ind for den med rolig samvittighed«, skriver han i et brev til Christmas Møller, »og på mødet i mandags virkede den så overraskende, at jeg fik et stærkt indtryk af dens taktiske slagkraft«. ³⁹⁾

Vilhelm la Cour gør opmærksom på, at der er stor forskel på situationen efter 1. verdenskrig og nu med hensyn til viden om forholdene i Mellem- og Sydslesvig. »Vi kender i 1945 ud og ind forholdene. Danner vi os falske illusioner, sker det på trods af en viden, der har stået åben for os alle. Dette er en følge af, at vi alle loyalt bøjede os for den afgørelse, der blev truffet i 1920. Det danske mindretal i 2. zone havde fået sin chance, det havde kæmpet med ære og var besejret uden skam. Derfor respekteredes grænsen af både mindretallet selv, af Flensborgmænd og Dannevirkemænd . . . Og denne vor viden fastslår med uimodsigelig sikkerhed, at der stadig kun er tale om et relativt lille dansk mindretal . . .«

Sådan er Vilhelm la Cours vurdering af situationen i Sydslesvig, og han mener ikke man kan indlemme ca. 300.000 tysktænkende og tyskvillende mennesker. Da man derfor må afvise en flytning af statsgrænsen, når han frem til sin argumentation om mandat-ordningen, der skal sikre mindretallet en fri tilværelse og udvikling, idet han ikke regner med, at befolkningen i Sydslesvig selv vil tage initiativ til at benytte sig af Atlanterhavsdeklarationens muligheder.

38) Grundt Larsen »Modstandsbevægelsens kontaktudvalg i Stockholm« 1944-45, side 135.

39) Fremsendes fra la Cour til CM 7/2-45.

Han skriver videre til Christmas Møller: »Bevares, der vil komme mængder af »afhoppere«, som vil forbande, hvad de tidligere har tilbedt og tilbede, hvad de tidligere har forbandet . . . Det er heller ikke den slags vejrhaner, Atlanterhavs-deklarationen tager sigte på«. Derfor kan Danmark hverken tage initiativ til en løsgørelse af Sydslesvig fra tysk overhøjhed og kan heller ikke være interesseret i at fremkalde en afstemning . . . Derimod har vi en vis sandsynlighed for, at Kieler-kanalens internationalisering ikke som sidst vil udgå af debatten, men at den for alvor vil blive taget op. Dette skyldes de helt forandrede forhold i Østersøen . . . Den danske udenrigsledelse burde henstille, at det vi kalder dansk folkegrund, altså zonens nordlige bælte eller strækningen ned til Sli-Dannevirke blev udskilt fra zonen og henlagt under dansk administration som et mandat . . .«

Rigsarkivar Axel Lindvald skriver samme dag⁴⁰⁾ til Christmas Møller, at han har hørt la Cours foredrag »hvis konklusioner ikke begejstrede mig«, og Christmas Møller svarer tilbage, at han ved en første gennemlæsning af manuskriptet er enig i bedømmelsen.⁴¹⁾

Højesteretssagfører Karsten Meyer, der er formand for foreningen af danske jurister i Sverige, skriver om samme emne til Christmas Møller⁴²⁾ og noterer, at Kisbye Møller på mødet sagde, at han har mandat fra de sønderjyske ungdomsforeninger til at gå ind for en evakuering og subsidiært accepterede mandat-tankens. Videre noterer Karsten Meyer, at la Cour gik effektivt imod tanken om at flytte rundt på mindretallene, og han slutter »Mandat-tankens er så tåbelig, at den er ligegyldig, men det er værdifuldt at høre la Cour argumentere så vægtigt imod den håbløse evakueringstanke«.

Christmas Møller svarer med et spørgsmål:⁴³⁾ »Mener De ikke, at nogle af tyskerne i Nordslesvig skal smides ud?«

Og Karsten Meyer svarer,⁴⁴⁾ at la Cour tog meget forsigtigt på udvisningsproblemet forleden . . . »Jeg har ærlig talt selv ingen mening, da jeg først vil høre, hvad folk som Refslund-Thomsen mener. Jeg tror, man hjemme – og ikke mindst i Sønderjylland – er meget moderate«. Karsten Meyer anbefaler, at Christmas Møller møder den unge sydslesvigske taler, cand. jur. Sven Kjems, hvis far er vandrelærer, men p. t. tysk soldat, og netop i de samme dage får Christmas Møller brev fra Sven Kjems og journalist Kaj Bruun, (fra Nordslesvig, men sidst ved Flensborg Avis) der i fællesbrevet oplyser, at der kan ventes en henvendelse fra Sydslesvig med opfordring til, at der snarest tages stilling til, hvorledes grænsespørgsmålet skal løses efter krigen. »At mindretallets ønske er at komme ind under ren dansk indflydelse er kun naturligt, men bortset fra op-

40) Brev fra Lindvald, dateret 7/2-45.

41) CM's svar til Lindvald, dateret 10/2-45.

42) Brev fra Karsten Meyer, dateret 6/2-45.

43) Brev fra CM dateret 7/2-45.

44) Brev fra Karsten Meyer, dateret 8/2-45.

45) Brev fra Kjems og Bruun, dateret 5/3-45.

fattelsen for og imod dette ønske skal man spørge Dem, hvorledes De mener, at den danske regering (Frihedsrådet/de allierede regeringer) bør besvare en sådan henvendelse. Det er vor bestemte opfattelse, at en grænseflytning vil få tilslutning i det danske folk, hvis den kombineres med en flytning af den tyske befolkning . . . » Hvis den kommende regering mente at burde opretholde den nuværende grænse, ville de to sydslesvigere gerne have oplyst, hvordan man så kan sikre mindretallets rettigheder. Af et notat, Christmas Møller har gjort på brevet, fremgår, at de rejste spørgsmål er besvaret mundtligt dagen efter.

Den senere professor i statskundskab ved Aarhus Universitet, Poul Meyer, været med til at akceptere en regering under ledelse af Erik Scavenius, sender også Christmas Møller et brev,⁴⁶⁾ hvori han udtrykker forbavselse over det som meldte sig ud af KU i protest mod, at Det konservative Folkeparti havde standpunkt, Christmas Møller har taget vedrørende grænsespørgsmålet, og han sender Christmas Møller et resumé af sine synspunkter, således som de er fremkommet i forbindelse med en udsendelse fra Hjemmefrontens Udenlandstjeneste. Han gør sig til talsmand for en flytning af tyskerne i Sydslesvig bort fra landsdelen og fortsætter: »Derved kommer vi ind på endnu et synspunkt, der er fremsat af en fremtrædende dansk embedsmand i Sverige,⁴⁷⁾ nemlig forbindelsen mellem Sydslesvigs genforening og de økonomiske krav på Tyskland. Kun hvis den danske stat overtager de udflyttedes faste ejendomme i Sydslesvig, bliver det muligt for Danmark at få nogen erstatning for de milliarder, som Tyskland har plyndret os for, og det må overlades til Tyskland, eventuelt påbydes i fredstraktaten, at yde sine borgere erstatning for den efterladte ejendom. Der er ingen grund til at tro, at det bliver muligt for Danmark at gennemføre erstatningsbetalinger i varer i noget større omfang, når stormagterne og andre okkuperede lande med større tab end vi ligeledes skal have deres krav i hvert fald delvis honoreret . . . At Ejder-grænsen i militær og økonomisk henseende er den naturlige rigsgrænse, kan vel næppe bestrides, og denne grænse bliver endnu mere nødvendig, hvis stormagterne, som man må gå ud fra, kræver Kieler-kanalen internationaliseret . . . »

Christmas Møller svarer bl. a.:⁴⁸⁾ »Det er mig ikke muligt at føre en lang korrespondance, selv ikke med så klog en mand som Dem . . . Jeg er naturligvis ked af, hvad De skriver angående den skuffelse, jeg har været for Dem, men en videnskabsmand må vel erkende, man kan ikke gøre andet end sige sin mening, navnlig i så vigtig en sag.«

Fra friseren, dr. med. Frederik Paulsen får Christmas Møller et længere

46) Om Poul Meyers udmeldelse, se »Konservativ Ungdom 1904-44«, side 447. Brevet fra Poul Meyer, dateret 4/2-45.

47) Ifølge »Sydslesvigsk Dagbog«, udgivet af Grænseforeningen, bringes 16. november 44 en artikel i Göteborg Handels- och Sjöfartstidning »Tyskland bör betala med jord«, skrevet eller inspireret af departementschef J. W. Wilcke. Den anbefaler, at Danmark overtager Sydslesvig som erstatning for Tysklands gæld til Danmarks Nationalbank.

48) CM's svar, dateret 10/2-45.

brev,⁴⁹⁾ der argumenterer for nordfrisisk selvstyre i tilknytning til Danmark og et østfrisisk i tilknytning til Holland, – et internationalt mandat under Danmark med dansk udenrigsrepræsentation, toldunion og højesteret. For dette brev takker Christmas Møller også og skriver bl. a.:⁵⁰⁾ »Jeg må rigtig nok på forhånd sige, at jeg tror ikke, der er nogen som helst stemning i Danmark for at Frisland skulle tilbage til Danmark.«

Og for at nævne alle de forslag, der vimler frem under opholdet i Sverige, skal lige nævnes en redegørelse, der er udarbejdet af kammerherre I. A. Dickson, der er højre-medlem af det svenske andetkammer, og som foreslår,⁵¹⁾ at svenske politisoldater i forståelse med de allierede skal besætte Sydslesvig, og når tidens flyde er inde, vil Sydslesvig sammen med Danmark, Norge, Sverige og Finland indgå i et større fællesskab, der af kammerherren betegnes som Stockholm-blokken.

Det forekommer efter alt dette ikke uforståeligt, at Kisbye Møller i sin redegørelse vedrørende Christmas Møllers ophold i Sverige må konkludere, at Christmas Møller gentagne gange henviste til, at man måtte vente med at tage stilling til efter befrielsen, hvorefter han skriver »under Christmas Møllers møder rundt i Sverige blev hans afvisning af spørgsmålet stadig skarpere.«⁵²⁾

Christmas Møller brød sig ikke om opholdet i Sverige, og han sender en hilsen hjem til Krøyer Kielberg i London,⁵³⁾ idet han takker for den måde, hvorpå alt er tilrettelagt derovre. Der er så små midler i London, medens man i Stockholm har statens millioner til indkøb, propaganda og militær. »Men jeg kan ikke lide Stockholm, – der er ingen krig her, – undtagen den, danske fører indbyrdes.«

Nej, han er nok lidt af en hund i et spil kegler. Han får invitation fra kammerherre J. C. Kruuse til en middag i det danske gesandtskab med påtegning: »Smoking«. Christmas Møller svarer: »Jeg kommer gerne, men uden smoking, da den er hjemme i Danmark . . .«⁵⁴⁾

Dagen før Christmas Møller rejser tilbage til London, sender han et brev til Ole Bjørn Kraft, Poul Sørensen og Aksel Møller, hvori han konkluderer sin opfattelse af, hvad han har hørt om grænse-debatten således:⁵⁵⁾

»Det er nødvendigt for mig at nævne, at adskillige, som man ikke skulle have ventet det af, har meget uklare standpunkter angående Slesvig, og uden at jeg naturligvis tror, at der er nogen fare på færde, mener jeg dog, at man må være stærkt på vagt her.

49) Dateret 12/2-45.

50) 16/2-45.

51) Jvf. brev fra Erik Seidenfaden i CM's arkiv, dateret 18/2-45.

52) Pjecen om »Heimdal«, side 99.

53) Dateret 12/3-45.

54) Dateret 6/3-45.

55) Dateret 15/3-45.

Det er de mærkeligste mennesker, som har forkerte standpunkter. Jeg har ved samtaler både med russere og ledende svenske politikere søgt at finde ud af, hvorvidt spørgsmålet om Kieler-kanalen har været drøftet. Den almindelige mening er, at den absolut ikke har været drøftet på Krim-konferencen, og at der i det hele taget er ringe interesse for Kieler-kanalen . . .«

I brevet er Christmas Møller påny inde på spørgsmålet om den kommende regering og dens opgaver, og han skriver, at de tre ikke behøver at beskæftige sig så meget med ham, Christmas Møller. Jeg »har en overordentlig skarp følelse af, at min situation er den, at mohren har gjort sin pligt og kan gå, og det gælder for så vidt i forhold til jeres venner og til jer. Jeg er helt uenig med jer, når I skriver om, at en politiker ikke skal være bundet til det ene eller det andet, jeg troede dog for fanden, at livet har lært jer, at man skulle have en politik, men hvis det ikke er meningen, så letter jeg på hatten og går min vej eller rettere – går ikke med . . .«

I det sidste brev,⁵⁶⁾ Christmas Møller sender til de tre landsmænd fortæller han, at han har haft en samtale med udenrigsminister Eden, hvor han gav ham et memorandum om Slesvig »ud fra de synspunkter, som I ved er mine«. I forhold til Ebbe Munck og Erling Foss opstår en ny kurre på tråden, da Christmas Møller efter hjemkomsten til London opdager, at de to, medens CM var i Stockholm, har sendt et telegram til gesandt Reventlow om at få allieret godkendelse af Frihedsrådet, hvorfor Christmas Møller føler sig foranlediget til at meddele Foreign Office, at han ikke var orienteret om telegrammet.⁵⁷⁾

Og i et brev til Børge Outze⁵⁸⁾ skriver han om situationen bl. a. med disse bemærkninger: »Det er jo rart at vide, hvor man har sine folk. Det undrer mig ikke med Foss, som tror, han skal spille udenrigsminister, hvorimod jeg unægtelig er ked af det med Munck . . .«

Redaktør Ole Kiilerich, der i en lang periode er en af Christmas Møllers nære medarbejdere i London, er i den sidste tid før befrielsen i Stockholm, og her instruerer Christmas Møller ham om, hvordan han bør forholde sig med hensyn til Sydslesvig-agitationen:⁵⁹⁾ »Med hensyn til Slesvig vil jeg gerne have, at De meget stærkt fremhæver, hvorledes jeg mener, der er en ansvarsløs agitation i gang, som det simpelthen er en pligt at gå så skarpt imod som muligt.«

14. april var der stort lukket sønderjysk møde i Stockholm med godkendelse fra Ebbe Munck.⁶⁰⁾ Mødet varede fra om eftermiddagen til omkring midnat, og der deltog ca. 100 indbudte. Blandt talerne var Kisbye Møller, Vilhelm la Cour, Poul Meyer, Sv. Kjems, Kaj Bruun og Ole Kiilerich. I brev om mødet oplyser Kiilerich,⁶¹⁾ at han havde et sammenstød med Harald Høgsbro fra

56) Dateret 21/4-45.

57) Jvf. brev til Frode Jakobsen 25/3-45.

58) Dateret 20/3-45.

59) Dateret 7/4-45.

60) Jvf. Kiesbye Møllers artikel i »Heimdal«, side 103.

61) Dateret 18/4-45.

Dansk Samling, og at han var med til at stoppe planer om en resolution fra Stockholm-mødet. Han oplyser, at der bagefter taltes om »rabalder-mødet«.

Vi nærmer os slutningen af opholdet i London. Midt i hele den spændte situation om Danmark, regeringsdannelse, personer og politik, midt i lykken over, at Danmarks befrielse er nær, får Christmas Møller og hans hustru telegram om, at deres søn John er faldet. Og så mærkeligt skæbnedyldt: Han faldt på den dag, da hans far, fem år tidligere, så gerne ville have kæmpet: 9. april. Beskeden, der mærker dem begge for resten af deres liv, får de 14 dage før befriellesbudskabet lyder. Den besked, som alle med mænd og sønner eller andre nære slægtninge eller venner har frygtet en hel krig igennem, nåede frem i de sidste dage, før det hele sluttede.

Den samme 9. april var der mindegudstjeneste i Westminster Abbey, og det oplevedes af alle deltagere som en gribende stund, da det danske og det norske flag blev bragt ind i domkirken.

Også på denne dag blev der talt om grænsen. Pastor Harald Sandbæk sagde i sin prædiken, at han bad Gud om, at der måtte blive lyst for de danske sydslesvigere.

Om aftenen holdt Christmas Møller en tale i Dorchester og Bøgh Andersen beretter, at Christmas Møller sagde, at vi ikke havde et grænseproblem i 1939, og derfor kunne vi ikke have et grænsekrav i 1945. Han føjede til: Højsind og retsind klæder et folk. I sine erindringer fortæller Bøgh Andersen videre: (s. 250) »Jacob (farvermester J. Jacobsen, Åbenrå) rejste sig først, så komtesse Ahlefeldt, lidt senere prinsesse Margrethe af Bourbon-Parma og endelig en række officerer. Tavse forlod de salen. Kun én applauderede, og han blev straks afbrudt. En isnende kulde lagde sig over den fornemme forsamling. Jeg skal ikke bebrejde Christmas Møller hans synspunkter, men den 9. april var ikke den dag, der egnede sig til, at han lagde sig så fast på dette spørgsmål.«

Bøgh Andersen kunne formentlig ikke vide, hvad der alt var gået forud, – den 9. april var ikke skelsættende i Sydslesvig-spørgsmålet. Derimod blev den det for familien Christmas Møller privat.

I sin dagbog for 20. april skriver Christmas Møller bl. a., at han gerne vil sætte et minde for sønnen, men »jeg kan jo ikke skrive, og jeg kan ikke digte, og jeg kan ingenting og alting er ødelagt for os . . . Tænk John død for Roosevelt, så længe er det siden. Den 9. april er en skæbnedag for os, og dette skrives mere end 3 uger efter . . . og så er der jo ikke mere for os.«

Fra opholdet i London skal kun tilføjes, at hele kredsen omkring SOE i London i fællesskab 30. april 1945 sender Christmas Møller orientering om et indlæg, der er sendt til optagelse i Frit Danmark i London, – det er kommandørkaptajn E. M. Dahl, der er afsenderen, og på brevet står i øvrigt navne

som V. Gyth, Fl. Juncher, Har. Sandbæk, Fl. Muus, V. L. Hvalkof, K. Ramberg, ialt 14, der skriver:

»I anledning af, at hr. Christmas Møller ved gentagne udtalelser i Sverige og i England har udtalt, at den altovervejende majoritet af den danske befolkning er enig om, at der efter denne krig ikke bør foretages nogen ændring af den danske sydgrænse, og at der ikke for Danmark eksisterer noget slesvigske problem, ønsker vi at udtale følgende:

1) Det slesvigske spørgsmål diskuteres i øvrigt blandt danske hjemme, i Sverige og her . . . Det slesvigske problem kan således ikke affærdiges med enkeltmands benægtelse af dets eksistens. Det opfattes af mange som værende alvorligt og intimt forbundet med Danmarks fremtid og en fri og fair diskussion af spørgsmålet er en nødvendighed efter Danmarks befrielse.

2) Meget tyder på, at der i dag er en betydelig del af det danske folk, som står bag ønsket om at opnå en endelig løsning af spørgsmålet om vore landsmænd syd for grænsen af 1920 . . . Sagen bør ikke fremstilles, som om endelig beslutning allerede er truffet. Vi nærer fuld tillid til, at de allierede magter vil forstå dette synspunkt, således at det undgås, at man foregriber løsningen af et for Danmark så livsvigtigt problem . . .«

Bruddet i London var åbenbart. Sammenholdet, man havde søgt at bevare udadtil i de svære år, eksisterede ikke mere.

Christmas Møller vendte hjem som udenrigsminister i befrielsesregeringen, – tiljublet som ingen anden dansker. Men han havde fået varsler om, at den dag nemt kunne komme, da han måtte erkende, at mohren havde gjort sin pligt.

Der er ingen tvivl om, at Christmas Møller under opholdet i London oplevede de mest krævende år i sit liv. Hans betydning i disse år kan nemt på grund af den senere udvikling blive undervurderet, men arbejdet for det frie Danmark vil altid give ham en stor plads i vor historie. Der blev arbejdet under yderst vanskelige vilkår, og han følte sig i flere henseender udenfor og tilsidesat, han følte sig direkte modarbejdet. Samtidig var det hele hans natur imod, at han ikke var »noget af en rigtig soldat«, og han længtes hjem for at være aktivt med.

Han var påvirket af den verden han oplevede midt i kampen og følte sig røkket i sin politiske grundholdning, – han ville have tid til at overveje sin politiske placering.

Christmas Møllers arbejdsbyrde var utrolig stor, – og da andre vågnede op til befrielsens dag var han udslidt, nedkørt, i tvivl om sig selv og sin fremtid.

Men han blev modtaget med jubel . . .

Beskatning af dybhavets nodulminer

Gustav Kristensen

Jeg takker adjunkt Bjarne G. Sørensen og lektor Jørgen Drud Hansen, Odense Universitet, for diskussioner i forbindelse med udarbejdelse af papiret.

1. Dybhavsminer

Siden begyndelsen af 60'erne har der især i USA været seriøse undersøgelser i gang med hensyn til at iværksætte en udvinding af metaller fra de metalholdige noder, der ligger på havbunden i en dybde af 4000–6000 m. Nodulerne, der er på størrelse med kartofler, er dannet med udskilning af metaller og andre stoffer fra det omkringværende havvand. Nogle forskere antager, at ca. 25 % af den dybe havbund er dækket af noder. Nodulerne indeholder mangan, nikkel, kobber og kobolt i økonomisk udvindelige mængder.

Minedrift kan finde sted, der hvor noderne ligger forholdsvis tæt og har et relativt højt metalindhold. En »dybhavsmine«¹⁾ defineres som et havbunds-område, der kan levere 3.000.000 t tørre noder pr. år i 20–25 år. Et sådant område udgør 20.000–40.000 km².

Formålet med denne artikel er at fremdrage elementer af den diskussion, der har været i forbindelse med retten til udnyttelse af noderne specielt efter, at disse er blevet erklæret for menneskehedens fælles arv.

1.1. Menneskehedens fælles arv

FN's generalforsamling erklærede i december 1970 at: »havbunden og dennes undergrund udenfor den nationale jurisdiktions grænser (herefter betegnet som Arealet), såvel som Arealets ressourcer er menneskehedens fælles arv«. Det betyder at afgifter for udnyttelsen af metallerne (minerenten) tilfalder FN eller som foreslået en myndighed under FN med navnet Den internationale Havbundsmyndighed.

Når »menneskehedens«¹⁾ beholdning af mineraler udvides (f. eks. med dybhavsnoder) opnås det største udbytte heraf, når udvindingen sker til det punkt, hvor prisen for metallerne er lig med grænseomkostningerne ved udvindelsen.

Gevinsten er den ekstra nytte forbrugerne får af metallerne minus udvindingens omkostninger. Forenklet kan gevinsten også udtrykkes som stigningen i konsumentrenten plus stigningen i minerenten, hvor konsumentrenten er forbrugerens fordel af at kunne købe billige råvarer.

1) Seminar EEC-ACP.

Konsumentrenten eller forbrugergevinsten ved det ekstra udbud er måske den største gevinst for menneskeheden ved nodulernes udnyttelse. Det er imidlertid de afgifter (minerenten)²⁾ der kan pålægges udvindingen af nodulmetallerne, der oftest forbindes med »menneskehedens fælles arv«.

Minerenten eller jordrenten blev forklaret af den engelske økonom David Ricardo³⁾ i 1817. I moderne lærebogsfremstillinger defineres den, som det et produktionsmiddel (jorden eller her dybhavsminen) afkaster udover, hvad der er nødvendigt for at fastholde det i en given beskæftigelse. Minerenten er altså det dybhavsminen afkaster udover en »normal« aflønning til det mineselskab, der udvinder råstofferne. Minerenten kan derfor også være den lejeværdi selskabet i fri konkurrence vil være villig til at betale for at få lov til at udnytte minen. Den kapitaliserede lejeværdi er minens teoretiske salgspris eller handelsværdi.

Fastlæggelsen af minerentens størrelse spiller en rolle, når ejeren og brugeren af minen ikke er den samme. For dybhavsminedriften er det hensigten at halvdelen af minestederne på havbunden skal forbeholdes »Havbundsmyndighedernes« eget selskab⁴⁾ (»The Enterprise«), mens den anden halvdel skal stilles til rådighed for private eller statslige selskaber. De følgende overvejelser vil være koncentreret om de afgifter de »private« selskaber skal betale.

Det har været foreslået at de selskaber, der deltog i udvindingen af havbundens metaller, helt eller delvist skulle fritages for selskabsskat i nationalstaterne. Da en sådan ordning mere har karakter af en begunstigelse af (tilskud til) specielle virksomheder end en realisering af »den fælles arv«, vil disse forslag ikke blive omtalt nærmere.

De udvundne mængder af metal fra havbunden antages at ville komme til at udgøre en anseelig del af det samlede verdensforbrug. Derfor kan man sige at forudsætningen om fuldkommen konkurrence på varemarkedet ved fastlæggelse af jordrenten ikke er til stede. Udover »minerenten« vil det være muligt for Havbundsmyndigheden at opnå en monopolgevinst ved at begrænse udbudet.

En sådan begrænsning kan f. eks. iværksættes ved at kræve en højere mineafgift (royalty) end det ville være muligt, hvis udbudet fra havbunden stammer fra mange relativt små udbydere. Som ledetråd for Havbundsmyndigheden ved

2) Den samlede globale minerente behøver ikke at stige ved et udvidet mineområde. Tværtimod må det antages, at den vil falde fordi efterspørgselselasticiteten er lav for de fire nodulmetaller. Dette vil vise sig ved at indtjeningen for den landbaserede minedrift vil gå ned, når udvindingen antagelig omkring 1985 påbegyndes. Dette vil i nogen grad ramme metalproducerende u-lande, der producerer ca. 30 % af de fire nodulmetaller.

3) Med Ricardos egne ord: »Rent is that portion of the produce of the earth which is paid to the landlord for the use of the original and indestructible powers of the soil« (p. 33) ... »Miner, as well as land, generally pay a rent to their owner«, (p. 46).

4) Fastlæggelse af minerenten spiller for Havbundsmyndighedens eget selskab dog den rolle, at »Selskabets« effektivitet lettere kan kontrolleres. Hvis minerenten ikke specificeres kan »Selskabet« lettere klare sig i konkurrence med »private« udvindingsselskaber idet en lavere de facto minerente vil virke som et tilskud til »Selskabet«.

fastlæggelse af de finansielle vilkår for andre selskabers deltagelse i udvindingen nævner en forhandlingstekst (Official Records X p. 149) målsætningerne:

(a) At sikre Havbundsmyndigheden optimale indtægter fra den kommercielle udvinding.

(b) at tiltrække investeringer og teknologi til udforskningen og udnyttelsen af »Arealet«.

(c) at sikre ligelig finansiell behandling og ensartede finansielle forpligtelser på vegne af alle stater og andre deltagere, der opnår kontrakter.

(d) at skabe incitament til på en ensartet og ikke-diskriminerende basis for kontrakthavere at påtage sig fællesarrangementer med Selskabet og udviklingslande eller deres selskaber, og at stimulere overførslen af teknologi dertil, og

(e) at gøre Selskabet i stand til at engagere sig effektivt i dybhavsminedrift fra denne konventions ikrafttrædelse.

Punkterne (a) og (b) er uklare og tildels selvmodsigende. Når der i pkt. (a) tales om at sikre optimale indtægter, er der formentlig underforstået et »uden at udnytte sin monopolistiske magtstilling«. Den optimale indtægt for en så stor potentiel udbyder som Havbundsmyndigheden vil uvægerlig indeholde en vis monopolprofit. Denne monopolprofit bliver større, hvis Havbundsmyndigheden indgår i en kartelaftale med den landbaserede produktion, hvilket der dog er søgt forhindret i den uformelle forhandlingstekst (INCT, art. 150 bis 1).

Punkt (b) kunne tolkes på den måde, at afgifterne ved udvindingen generelt bør være lave indtil økonomien er bedre kendt. Dette er i modstrid med mange landes ønske om, at det vedtagne afgiftssystem skal gælde for 20–25 år.

Pkt. (c) og (d) synes at være i overensstemmelse med ønsket om at sikre konkurrence på lige vilkår mellem de enkelte deltagere. Pkt. (e) indebærer et ønske om at afgifterne ved minedriften vil være relativt store ved udvindingens begyndelse.

Inddragelsen af minerenten som værende »den fælles arv« støder således på vanskeligheder ved sontringen mellem for det første virksomhedsprofit og minerente og for det andet Havbundsmyndighedens monopolprofit som potentiel storudbyder og minerenten i en frikonkurrencesituation. Billedet kompliceres yderligere af, at landbaserede producenter (i-lande såvel som u-lande) har krævet at udbudet af metaller fra havbunden begrænses i en årrække samt, at en del af dybhavsminedriftens afgifter stilles til rådighed til kompensation for indtægtsnedgang og forstyrrelser i markedspriserne på nodulmetallerne forårsaget af dybhavsminedriften.

2. Dybhavsminedriftens økonomi belyst ved et taleksempel

Der findes en række detaillerede udregninger over dybhavsminedriftens økonomi. Alle disse beregninger er behæftet med stor usikkerhed på grund af manglende praktiske erfaringer med et fuldt udbygget minesystem. Nedenstående

beregninger⁵⁾ må betragtes som et nogenlunde realistisk eksempel, der giver en grov vurdering af rentabiliteten ved at se på investeringsudgifter, løbende indtægter og løbende udgifter⁶⁾).

2.1. Investeringsudgifterne

Inden udvindingen af metaller fra en dybhavsmine kan gå i gang forløber en lang række år med forundersøgelser, eftersøgning efter egnet mineområde, opbygning af kapitalanlæg m. v. Omkostningerne og den tidsmæssige fordeling af disse ved oprettelsen af en dybhavsmine med dertil knyttede anlæg kan angives skematisk som i tabel 1 (alle beløb er estimerede i 1976 \$).

Tabel 1. Talekseksempel for investeringsudgifterne til en dybhavsmine. År 0 er året før selve udvindingen går i gang. (3 mill. t noduler årligt i 25 år)

År	-9	-8	-7	-6	-5	-4	-3	-2	-1	-0	Ialt
Forundersøgelser m. v.	1	5	5	15	30	25	6				90
Kapitalanlæg								80	180	380	640

Anlægsudgifterne fordeler sig som vist i tabel 2. Minedriften er selve opsamlingen af noduler og opbringelsen til havoverfladen. Transport er transporten fra minestedet til det sted, hvor metallerne skal udvindes. Selve udvindingen foregår i et anlæg på land.

Tabel 2. Fordeling af anlægsudgifter

Minedrift	21.0 %
Transport	14.8 %
Udvinding	64.2 %
Ialt	100 %

2.2. De løbende udgifter

De løbende udgifter pr. år anslås til 210 mill. \$ og fordeler sig som vist i tabel 3.

Tabel 3. Fordeling af de løbende udgifter på sektorer

Minedrift	20 %
Transport	15 %
Udvinding	60 %
Salgsomk.	5 %
Ialt	100 %

5) Baseret på data fra EEC-ACP seminar.

6) Da rentabiliteten i væsentlig grad påvirkes af faktorer som inflation og beskatning forudsætter de følgende beregninger den inflationsgrad og de beskatningsforhold, der var i USA i 1976.

2.3. De løbende indtægter

Indtægterne ved salg af de udvundne metaller (3 mill. tons noduler pr. år) kan skitseres som vist i tabel 4.

Tabel 4. De løbende salgsindtægter ved salg af metaller fra dybhavsminedrift

Metal	Indhold %	Udvindings- grad %	Salg %	Pris (\$/t)	Indtægt
Nikkel	1.3	90	100	5313	186.5 mill. \$
Kobber	1.1	90	100	1543	43.8 mill. \$
Kobolt	0.2	70	100	11905	50.0 mill. \$
Mangan	27.0	90	30	551	120.5 mill. \$
Indtægt ialt					402.8 mill. \$

Det bemærkes, at kun en lille del af den mangan, der kan udvindes, vil blive udbudt til salg. Det skyldes den lave rentabilitet af manganudvindingen.

2.4. Den tidsmæssige fordeling af indtægter og udgifter

Et mineområde antages at skulle kunne levere mineraler i ca. 25 år. Den tidsmæssige fordeling af indtægter og udgifter kan skitseres som vist i tabel 5. Det første år er minen ikke oppe på fuld kapacitetsudnyttelse. I det 26. år afvikles minedriften.

Tabel 5. Fordeling af løbende indtægter og udgifter

Mill. \$/år	1	2	3	25	26
Salgsindtægter	282	404	403	403	282
Driftsudgifter	210	210	210	210	105
Scrapværdi					85
Bruttoindtægter	72	193	193	193	262

3. Rentabilitetskalkyle

På grundlag af det opstillede taleksempel kan vi nu foretage en rentabilitetsberegning.

3.1. Markedsrenten antages at være 15 %

Den interne rentefod⁷⁾ i ovenstående taleksempel kan beregnes til at være 18,7 %. Ved en markedsrente på 15 % er det altså en bedre investering at gå i gang med dybhavsminedrift end at låne penge ud.

7) Den interne rentefod »i« beregnes ved formlen

$\sum_{t=-9}^{26} a_t (1+i)^t = 0$, hvor a_t er beløb, der indbetales (+)
eller udbetales netto (-) i tidspunkt t .

Hvis risikoen ved at investere i dybhavsminedrift er den samme som ved at låne penge ud, så kan Havbundsmyndigheden indkassere en afgift, der svarer til de 3,7 %'s forskel mellem mineinvesteringens rente og markedsrenten. I dette tilfælde svarer forskellen til ca. 44 mill. \$ årligt eller ca. 11 % af metalværdien (salgsindtægterne) for de fire nodulmetaller.

Da risikoen ved at investere i dybhavsminedrift imidlertid regnes for at være væsentlig større end ved at låne penge ud, skal investor have en *risikopræmie* for at investere i dybhavsminen. Derfor bliver Havbundsmyndighedens indtægt noget mindre.

Af taleksemplet kan det beregnes, at hvis investor skulle betale 276 mill. \$ for minen (købspris), så ville han lige netop få 15 % i rente af sin investerede kapital.⁸⁾ 276 mill. \$ er altså den maksimale pris Havbundsmyndigheden kan få ved salg af minen. Hvis investor skal have en risikopræmie, bliver købsprisen dog lavere.

3.2. Økonomien ved en højere markedsrente

Antager vi, at markedsrenten er 18,7 % i stedet for 15 %, vil minen ikke have nogen salgsværdi (eller udlejningsværdi). Det er nu ikke længere mere fordelagtigt at investere i dybhavsminedrift, end det er at låne penge ud på markedet. Hvis dybhavsminedrift er mere risikabel end andre investeringsformer, der giver samme forrentningsprocent, vil dybhavsminedriften ikke komme i gang. Ved en markedsrente på 18,7 % har nodulerne altså ingen værdi i sig selv under de opstillede forudsætninger.

Det samme resultat (at nodulerne ikke har nogen værdi i sig selv) kan nås ved, at man vurderer det fremtidige bruttoafkast til at være omkring 149 mill. \$ i stedet for 193 mill. \$, samtidig med at 15 % fastholdes som en rimelig rentefod.

De industrialiserede lande har på havretskonferencen lagt vægt på at få faste aftaler om afgiften (minerenten) til Havbundsmyndigheden. Afgifterne må naturligt baseres på den forventede forskel mellem den interne rentefod og markedsrenten (undertiden benævnt som »et retfærdigt afkast til den investerede kapital«). Af taleksemplet ses det, at afgiften til Havbundsmyndigheden bliver lavere jo højere kalkulationsrentefod der anvendes og jo lavere udbyttet af minen anslås. At argumentere for, at de forventede indtægter ved dybhavsminedrift er lave, er altså det samme som at argumentere for en høj forrentning af investors kapital. Ved at kræve at afgiften fastlægges inden minedriften går i gang løber man en risiko for, at der bliver en stor forskel mellem minerenten og de afgifter, der skal betales, med mindre det aftalte afgiftssystem bliver fleksibelt. Dette har ført til, at interessen har samlet sig om et afgiftssystem

8) Idet købesummen betales i det øjeblik selve minedriften påbegyndes.

baseret på overskudsdeling frem for en afgift baseret på et skøn over minerenten. Ved overvejelser vedrørende en overskudsdelingsordning støder man imidlertid på det problem at udvindingen af metaller sker i et integreret system.

4. *Det integrerede udvindingssystem og afgifterne*

Ved udregningen af afgiften (f. eks. ved en overskudsdelingsordning), spiller det en stor rolle, at der ikke er og måske ikke i mange år vil opstå et marked for noder. Det betyder, at den der opsamler nodulerne på havbunden ikke kan udbyde dem til salg på stedet, men må selv forestå transporten til et udvindingssted for metallerne samt selve udvindingen. For at have et mineselskab må man derfor desuden have et transportselskab og et udvindingsselskab. Ovenstående beregninger er foretaget på grundlag af en opfattelse af de tre selskaber som et hele.

De lande, der ønsker at deltage i udvindingen, har imidlertid hævdet at transportselskabet og udvindingsselskabet må opfattes som selvstændige selskaber, og at FN (gennem Havbundsmyndigheden) kun har krav på andel af det udbytte, der kan tilskrives minesektoren (i det tilfælde hvor en royalty afgift suppleres med en overskudsdelingsordning). Dette udbytte kan enten beregnes på basis af nodulernes markedspris eller såfremt denne ikke eksisterer på basis af en *beregnet markedspris*.⁹⁾ Der har derfor udviklet sig en diskussion om beregningen af den til minen tilskrivelige nettoprofit (attributable net proceeds, ANP). Problemet er, hvor stor en del af de tre sektors nettooverskud, der skal tilskrives minen.

5. *Afgiftsformer, afgifternes egenskaber og formål*

De afgifter, der har været foreslået, er en kombination af og variationer af følgende fem afgiftstyper:

1. Ansøgningsafgift
2. Årlig fast afgift
3. Produktionsafgift, (royalty)
4. Overskudsdeling,
 - a. Proportional
 - b. Progressiv
5. Bonusbetaling.

Det primære formål med afgifterne er naturligvis at inddrage minerenten til Havbundsmyndigheden, men herudover har afgifterne en række andre formål og virkninger.

9) I engelsk terminologi »arms' length prices« d. v. s. fastlæggelse af markedsværdi for varer, der ikke handles på det frie marked, men f. eks. fra moder- til datterselskab.

5.1. Ansøgningsafgiften

Ansøgningsafgiften er et relativt lille beløb. Beløbet tilsigter alene at skulle dække omkostningerne i forbindelse med behandlingen af ansøgningen om tildelelse af et mineområde. I forhandlingsteksten foreslås det, at det, der er indbetalt i ansøgningsgebyr udover, hvad der medgår til behandlingen af ansøgningen, tilbagebetales til ansøgeren.

5.2. Fast årlig afgift

Den faste årlige afgift er et rundt beløb, der betales årligt fra kontraktens ikrafttrædelse. Afgiften har to formål, for det første vil den give Havbundsmyndigheden indtægter på et tidligt stadium af minedriften, og for det andet vil den tvinge koncessionshaveren til hurtigt at gå i gang med udvindingen.

I de fremsatte forslag kan den faste årlige afgift *fratrækkes* i den årlige produktionsafgift, således at koncessionshaveren årligt fra kontraktens indgåelse betaler et beløb, der er lig med eller større end den faste årlige afgift.

5.3. Produktionsafgiften (royalty)

Produktionsafgiften er den egentlige »minerente«, der betales til »ejereren« af minen Den internationale Havbundsmyndighed. Produktionsafgiften er principielt en bestemt procent andel af handelsværdien af de udvundne råstoffer.

Afgiften skal betales uanset om minedriften giver overskud eller ej.

Fordelen ved at fastsætte produktionsafgiften som en del af de udvundne råvarer er, at afgiftsformen er administrativt uhyre simpel sammenlignet med andre former for afgifter.

En ulempe ved afgiften er, at den virker relativt tyngende likviditetsmæssigt på investor i de første år, hvor udgifter til investeringer m. v. er særligt store. En anden ulempe er, at royalty er tyngende ved stærkt risikobetonede investeringer, fordi den skal betales, uanset om virksomheden har overskud eller ej. En tredje ulempe er, at den økonomiske udvindelige ressourcemængde påvirkes af afgiftens størrelse. Anvendes således den samme procentsats universelt ved dybhavsminedrift vil mindre lødige forekomster ikke blive udnyttet. Værre er imidlertid at miner, der har været i drift, vil blive opgivet på et relativt tidligere tidspunkt jo højere royaltyafgiften er. Af disse grunde er man i forbindelse med minedrift på vej bort fra royaltysystemet¹⁰⁾ og på vej mod et system, der er baseret på overskudsdeling, evt. på den måde at overskudsdeling knyttes til en lavere royalty sats.

5.4. Overskudsdeling

En overskudsdelingsordning består i at minens ejer helt eller delvist i stedet for

10) En sådan udvikling bort fra royaltysystemet kendes f. eks. fra beskatningen af nordsøolien. Før 1965 var koncessionerne hovedsageligt baseret på en royaltyafgift.

royalty får del i den del af overskuddet, der kan tilskrives minen. Denne afgift kan være en fast procentsats eller gøres progressiv ved at finde forrentningsprocenten¹¹⁾ af den investerede kapital, og lade beskatningsprocenten variere med denne.

5.5. Bonusbetaling

En bonusbetaling kan bestå i at koncessionshaveren betaler et relativt stort beløb enten ved minedriftens begyndelse eller når produktionen har nået et bestemt niveau.¹²⁾

Et system med bonusbetalinger har været kritiseret, fordi det er stærkt belastende for investors likviditet. En bonusbetaling ved indgåelsen af en kontrakt hævdes at mindske koncessionshaverens finansielle ressourcer til eftersøgning og udvinding af råstoffer.

Princippet med bonusbetaling er i realiteten, at investor »køber« minen helt eller delvist.

Da et bonusbetalingssystem kræver store finansielle reserver, synes systemet at begunstige store kapitalstærke selskaber og mindske f. eks. u-landenes muligheder for at deltage i udvindingen. Bonusbetalingssystemet har imidlertid den fordel, at det ikke opfordrer til tidlig opgivelse af en mine.

5.6. Andre byder for koncessionshaveren

Af andre byder koncessionshaveren pålægges i forbindelse med ansøgning om og tildeling af et mineområde er, at denne for at få et mineområde skal udstikke to. Det ene skal efter Havbundsmyndighedens valg stilles til rådighed for Havbundsmyndighedens eget påtænkte selskab.

Hertil kommer, at koncessionshaveren skal stille teknik til rådighed for Havbundsmyndighedens selskab samt uddanne dets personale.

6. De konkrete forslag til beskatning af dybhavsminedrift fremsat på FNs tredje havretskonference

6.1. Forhandlingstekstens forslag

Et forslag, i en forhandlingstekst,¹³⁾ er udarbejdet af gruppeformanden for forhandlingsgruppen vedrørende minedriftens finansielle forhold Singapores ambassadør ved FNs havretskonference T. Koh. Koh-teksten indeholder en ansøgningsafgift på 500.000 \$ og en årlig fast afgift på 1 mill. \$ fra den dato kon-

11) I engelsk terminologi »rate of return« beregnet som nettoudbyttet divideret med de samlede kapitalinvesteringer.

12) Et system med bonusbetaling har været anvendt i forbindelse med beskatningen af den britiske nordsøolie.

13) Official Records X pp. 149-154.

trakten træder i kraft. Den faste afgift kan fratrækkes i produktionsafgiften betalt samme år.

a. Royalty

Udover disse to afgifter indeholder forhandlingsteksten en *produktionsafgift*. Produktionsafgiften beregnes som en *fast* procentandel af markedsværdien af det metal, der er udvundet af nodulerne.

Den faste procentsats højde stiger med antallet af år produktionen har været i gang. Forhandlingsteksten giver procenttallene:

1– 6 års produktion	7.5 %
7–12 års produktion	10.0 %
13–20 års produktion	14.0 %

Begrundelsen for at have den laveste procentsats i de første år er hensyntagen til udviklingen i investors likviditet¹⁴⁾ i udvindingsperioden.

Ovenstående giver et fuldt udbygget afgiftssystem.

b. Det blandede system

For at mindske risikoen (ved samme afkastningsprocent) for investor og give ham en bedre likviditetsmæssig position, er der åbnet mulighed for investor i stedet for ovenstående royaltysats at vælge et *blandet system*, der består af en lavere royaltysats kombineret med en overskudsdeling. Ved det blandede system er den royaltysats, der foreslås i forhandlingsteksten følgende:

1– 6 års produktion	2 % af metalværdien
7–12 års produktion	4 % af metalværdien
13–20 års produktion	6 % af metalværdien

Overskudsdelingen skal supplere den faste afgift. Da overskudsdelingen i princippet kun skal omfatte overskuddet fra minen, må man beregne hvor stor en del af det samlede nettooverskud, der kan tilskrives minen (i forhandlingsteksten betegnet som attributable net proceeds, ANP). En sådan beregning er vanskelig at foretage. Princippet i Koh's beregningsmetode¹⁵⁾ er, at han siger, at godt 20 % af den investerede kapital er i minesektoren. (Jfr. tabel 2). Minens egen værdi (salgsværdi) efter royaltyafgift på 2 % af metalværdien udgør, hvis vi bruger ovenstående taleksempel (pkt. 3.1.) som udgangspunkt ca. 20 %, hvilket vil sige at »minen« udgør ca. 40 %¹⁶⁾ af det samlede kapitalapparat.

14) I engelsk terminologi »cash-flow«.

15) Koh's opstilling er lidt anderledes, men princippet i beregningerne er de samme.

16) Beregnet således:

Minens salgspris ved afgifter på 2 % af metalværdien	276–50 = 226
Minens andel af den investerede kapital	0.21 · 730 = 153
Udgifter til minen	379
Samlet kapital i nodulminedriften	226 + 730 = 956
Minens andel	0.40

Derfor bør, ifølge Koh, 40 % af nettooverskuddet tilskrives minen. Koh nævner dog, at tallet 40 % er beregnet med stor usikkerhed og derfor i den sidste ende må være politisk bestemt.

Her overfor har de vestlige industrinationer hævdet, at alene den investerede kapital kan danne grundlag for, hvor stor en del af overskuddet, der kan tilskrives minen d. v. s. 20 %. Koh og 77-gruppen af u-lande har afvist dette med den begrundelse at noderne derved ikke eller kun i utilstrækkelig grad tillægges en værdi i sig selv. Hvis dette var udgangspunktet, sagde Koh, var det bedre at udskyde minedriften indtil teknikken var så fremskreden, at noderne fik en acceptabel pris. Til dette har industrilandene svaret, at teknikken udvikles hurtigst hvis en minedrift faktisk kom i gang. Påstanden om at en ANP på 20 % ikke tildeler minen nogen værdi afvises af de industrialiserede lande med, at royaltybetalingen er et udtryk for at minen faktisk tildeles en værdi i sig selv.

Også systemet med overskudsdeling bevirker, at minen faktisk tilskrives en værdi.

Af den del af det samlede nettooverskud fra metaludvindingen, der tilskrives minen (ANP), foreslås følgende andele til Havbundsmyndigheden:

- 1- 6 års produktion 40 % af ANP
- 7-12 års produktion 70 % af ANP
- 13-20 års produktion 80 % af ANP

Også i denne del af afgiften tages der hensyn til udviklingen i investors likviditetssituation over den periode minedriften antages at strække sig.

Sikkerhedsklausul

Til det blandede system er der knyttet en sikkerhedsklausul der siger, at afgiftsatserne ikke kan sættes op efter 6 og efter 12 år med mindre kontrakthaverens indtægter i de foregående år har overskredet et vist niveau.

6.2. Proportionale eller progressive afgifter ved overskudsdeling

Forhandlingstekstens overskudsdeling bygger på en proportional beskatning af det beregnede overskud.

Som et led i en yderligere stabilisering af investors indkomst er der foreslået en progressiv beskatning i forbindelsen med overskudsdelingen (ved samme estimerede skattetryk). I disse forslag ændres beskatningsprocenten efter overskuddets størrelse i forhold til den investerede kapital. Et progressivt skattesystem findes i et fransk forslag. Dette forslag omfatter desuden en sondring mellem det tilfælde, hvor mineselskabet alene producerer noder til salg på det frie marked (for noder) og tilfældet med et integreret produktionssystem, hvor slutprodukterne til salg er metallerne.

Et progressivt skattesystem findes også i en tidligere forhandlingstekst.

Ved beregningen af forretningsprocenten (rate of return) anvendes i flere forslag den gennemsnitlige forrentningsprocent for de sidste 5 år.

6.3. *Cash flow (cash surplus) system ved overskudsdeling*

Et skattesystem baseret på investors cash-flow udvikling har været nævnt på havretskonferencen som en metode til overskudsdeling i forbindelse med en relativ lav royalty sats.

Cash surplus systemet har som basis for overskudsdelingen relationen mellem kasseoverskud (cash surplus) og kapitalinvesteringerne. »Kasseoverskuddet« defineres som »tilstrømningen af penge (bruttoindtægt og andre indbetalinger) minus frastrømning af penge (driftsomkostninger herunder produktionsafgifter og andre udbetalinger)«. Kapitalinvesteringerne (development costs) er alle omkostninger incl. rente, der er påløbet inden produktionen begynder.

Afskrivningerne fratrækkes ikke i kasseoverskuddet, men godskrives alligevel koncesionshaveren, idet de indgår i udregningen af ANP (den tilskrivelige netto indtægt).

Systemet nævnes at have følgende fordele:

1. Skatten varierer med profitabiliteten (progressivt skattesystem).
2. Profitabiliteten måles i kasseoverskudstermer snarere end i nettoindtjening. Dette er en bedre metode for beskatning i tilfælde, hvor det finansielle resultat er usikkert.
3. Systemet er lige så fleksibelt som rentabilitetsmetoden, men med færre komplikationer.
4. Metoden gør en sikkerhedsklausul unødvendig.

Procentsatserne for såvel overskudsdelingen som for royalty stiger efter 10 år, d. v. s. efter at anlægskapitalen er fuldt afskrevet.

Ved en cash flow baseret afgift vil en del af risikoen ved dybhavsminedrift blive flyttet fra investor til Havbundsmyndigheden og dermed give denne en højere gennemsnitsindtægt, idet risikopræmien til investor kan nedsættes.

6.4. *Det indiske forslag*

Det indiske forslag er i realiteten baseret på at kontraktshaveren delvist *køber* minen af Havbundsmyndigheden (for *givet* skatteniveau). Udover et ansøgningsgebyr på 100.000 \$ skal koncesionshaveren inden minedriften går i gang betale en amerikansk dollar for hvert ton noduler han planlægger at tage op. Da en typisk mine antages at kunne give 3 mill. tons tørre noduler i ca. 20 år, bliver prisen (bonusbetalingen) altså 60 mill. US \$.

Udover engangsafgiften skal kontraktshaveren betale royalty på 5 US \$ pr. ton noduler, der faktisk er optaget samt 20 % af salgsværdien af udvundet metal.

Når koncessionshaveren har modtaget et afkast på 200 % af den investerede kapital, skal der ske en overskudsdeling med 60 % til Havbundsmyndigheden og 40 % til koncessionshaveren.

Engangsafgiften blev på havretskonferencen stærkt kritiseret først og fremmest, fordi den er stærkt belastende for investors likviditet.

Fra indisk side er det blevet hævdet, at en sådan engangsbetaling (bonus payment) hurtigere vil sætte Havbundsmyndigheden i stand til selv at opstille et udvindingsselskab. Samtidig, hævdes det, at systemet ikke virker afskrækkende på investor. Rigtigheden af disse påstande må bero på en antagelse om, at de private selskaber, der er involveret i dybhavsminedrift har bedre lånemuligheder (finansieringsmuligheder) end Havbundsmyndigheden.

Hvis koncessionshaveren indgår i samarbejde med et u-land skal det ifølge det indiske forslag være muligt at reducere skattesatserne.

Litteraturhenvisninger

Dam, K. W., 1974: The Evolution of North Sea Licensing Policy in Britain and Norway (Journal of Law and Economics 17, pp. 213-263).

Carnout, R. and A. C. Ross, 1975: Uncertainty, risk aversion and the taxing of natural resource projects. (The Economic Journal, 85, pp. 272-287).

Kristensen, G., 1979: Aktuelle råvareproblemer I. Havets økonomi.

Ricardo, D., 1817: The Principles of Political Economy and Taxation (London 1965).

United Nations, 1970: Declaration of Principles Governing the Sea-Bed and the Ocean Floor, and the Subsoil Thereof, beyond the Limits of National Jurisdiction: (1933rd plenary meeting 17. Dec. 1970).

United Nations Third Conference on the Law of the Sea: 1977: Official Records VII (Sixth Session N. Y. 23rd May - 15th July 1977).

United Nations Third Conference on the Law of the Sea: 1977: Official Records VIII (Sixth Session N. Y. 23rd May - 15th July 1977).

United Nations Third Conference on the Law of the Sea: 1977: Informal Composite Negotiations Text (Sixth Session N.Y. 23rd May - 15th July 1977).

United Nations Third Conference on the Law of the Sea: 1978: Official Records X (Seventh session, Geneva, 21st March - 19th May 1978).

Seminar under the auspices of the European Economic Community for the benefit of the ACP experts to the United Nations Conference on the Law of the Sea on the exploitation of the deep seabed (Brussels Feb. 1977).

Regional koncentration ophører i de industrialiserede lande

Sven Illeris

Indlæg og notater om samfundets udvikling og planlægning starter tit omtrent sådan: »I betragtning af at befolkning og erhverv koncentrerer mere og mere, så . . .«. I skoler, på universiteter og igennem massemedier er det nemlig slået fast med syvtommersøm, at industrialiseringen har medført en sammenstuvning i storbyerne og en affolkning af resten af landene.

I de seneste år er der imidlertid i de industrialiserede vestlige lande sket det modsatte. Den geografiske koncentration af befolkning og erhverv er ophørt (hvilket ikke udelukker, at der fortsat kan foregå en økonomisk koncentration). Det er i den grad kommet bag på alle samfundsforskere, at den amerikanske demograf Zelinsky afsluttede et seminar med følgende salut:

»Det har *ikke* været nogen særlig velkommen opgave for befolkningsforskere at arbejde med de ændrede flyttestrømme i USA og samtidig i andre lande. Faktisk synes nogle af vore kolleger at ønske at ændringerne aldrig var sket, fordi vi var så uforberedt på dem; en overgang prøvede nogle at bestride forandringen, indtil den blev ubestridelig . . .

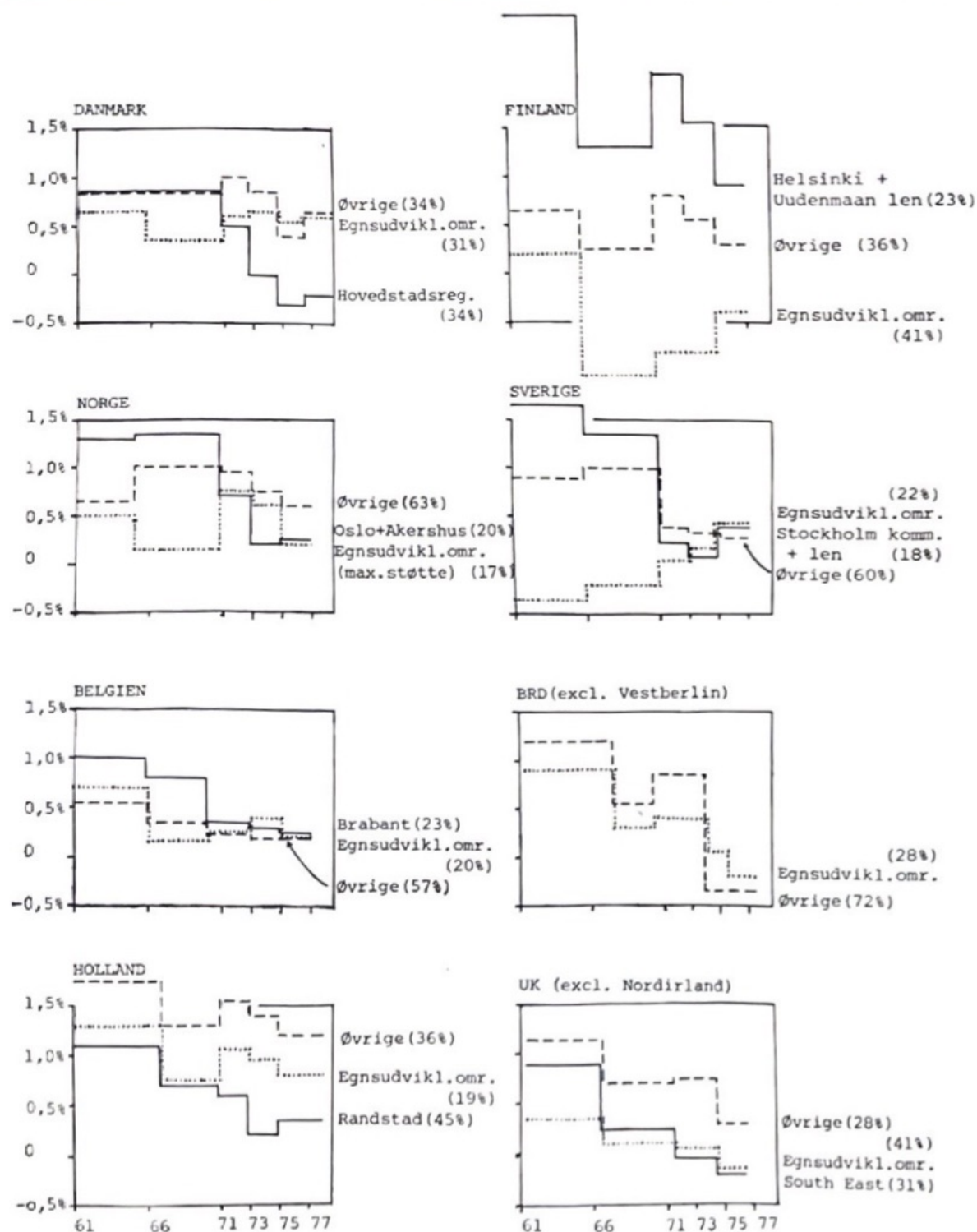
Det er altså meget generende og minder os alt for meget om at vore ansigter stadig er fulde af æg efter de vildt forføjlede gamle prognoser . . .

Vi, der forsker i flytninger, har længe underkastet os to trossætninger, der så at sige har gjort det ud for axiomer, nemlig: At nettoflytning fra land til by er en del af tingenes naturlige orden, fastlagt af Vorherre og hinsides al kritisk ransagelse; samt at økonomiske motiver har været og er fuldt ud tilstrækkelige til at forklare alt om flytninger, der skal forklares. De seneste ændringer i flyttestrømmene har gjort meget til at nedbryde troen på begge disse opfattelser. Det er klart, at økonomiske motiver stadig optræder i flytternes tanker, men langt mindre end i fortiden; og jeg vil påstå, at hvis vi var lige så flittige til at pirke ikke-økonomiske motiver for hidtidige flytninger frem, som vi har været til at identificere de økonomiske elementer i den nuværende situation, ville vi næsten med sikkerhed have fundet dem . . .

Hvis der er en enkelt lære, jeg vil uddrage heraf, så er det et skrigende behov for i hvert fald en seriøs begyndelse på at opbygge en meningsfuld teori, så at vi ikke for evigt skal styrte af sted for at indhente uforudsete begivenheder, som vi aldrig rigtig kan forklare.«

Formålet med denne artikel er derfor at gøre rede for de seneste års befolknings- og erhvervsfordeling i vestlige industrialiserede lande og at rejse en diskussion om årsagerne til den konstaterede udvikling.

Figur 1. Befolkningstilvækst eller -tilbagegang pr. år i — storbyregioner, ...egnsudviklingsregioner og --- øvrige regioner, 1961-77. Regionernes andel af landets totalbefolkning 1977 er angivet i procent

Begreberne geografisk koncentration henholdsvis decentralisering har to dimensioner, som begge har storbyområderne i koncentrationsenden af skalaen: Dels den regionale dimension – forholdet storbyregioner/udkantsregioner – hvor den enkelte husholdnings bolig og arbejdsplads(er) ligger inden for samme region. Og dels bymønstret – forholdet storbyer/småbyer/landdistrikter – hvor man godt kan bo i en anden bebyggelse, end den man arbejder i. Til den befolkningsstagnation, der er konstateret i storbyerne, svarer en stabilisering eller vækst både i udkantsregioner og i småbyer.

Befolkning

I figur 1 er vist den årlige befolkningstilvækst eller -tilbagegang i otte nordvesteuropæiske lande, fordelt på de enkelte landes (1) største byregion (i Vesttyskland er der ikke én dominerende region), (2) regioner hvor der gives egnsudviklingsstøtte og (3) øvrige regioner.

Selv om der er variationer fra land til land, er der en klar gennemgående tendens: I 1960'erne var befolkningstilvæksten væsentlig stærkere i storbyregionerne end i udkantregionerne (dog var i Danmark og Holland storbyernes vækst allerede dæmpet i forhold til 1950'erne).

Tabel 1. Befolkningsudvikling 1965–70–76 i Danmark

Bystørrelse 1970	Folketal (tusinder)			Vækst (%)	
	27.9.65	1.11.70	1.7.76	65–70	70–76
<i>A. Hele kommuner</i>					
Hovedstadsregionen	1.678	1.753	1.761	4,5	0,5
Kommuner med byer over 100.000 + omegnskommuner	676	721	757	6,7	5,0
Kommuner med byer 10–100.000	1.019	1.071	1.107	5,1	3,4
<i>B. I øvrige kommuner med større udpending¹⁾</i>					
Byer 2–10.000 indb.	61	66	73	8,2	10,2
Byer 500–2.000 indb.	133	148	182	11,3	22,8
Bebyggelser u. 500 indb. og rene landdistrikter	466	446	433	–4,3	–3,0
<i>C. I øvrige kommuner uden større udpending²⁾</i>					
Byer 2–10.000 indb.	236	256	281	8,2	10,0
Byer 500–2.000 indb.	98	108	125	9,9	16,1
Bebyggelser under 500 indb. og rene landdistrikter	400	369	354	–7,8	–4,2
Hele landet	4.768	4.938	5.073	3,6	2,7

1) $\frac{\text{Erhvervsaktive arbejdende}}{\text{Erhvervsaktive boende}} < 0,95$ i 1970

2) $\frac{\text{Erhvervsaktive arbejdende}}{\text{Erhvervsaktive boende}} > 0,95$ i 1970

Omkring 1970 aftog væksten i storbyregionerne stærkt, mens den øgedes lidt i udkantregionerne. D. v. s. at forskellen i væksttakt formindskes, og i nogle lande får udkantregionerne endda højere vækst end storbyregionerne.

I de allerseneste år optræder der mindre ændringer, men intetsteds nogen tilbagevenden til 60'ernes billede.

Befolkningens fordeling i bymønstret kan illustreres med nogle tal fra Danmark og USA (tabel 1 og 2). De er opstillet sådan, at de viser udviklingen dels i større byområder, dels i småbyer og landdistrikter både med og uden pendling til større byer:

I begge lande ses, at de større byer efter 1970 har aftagende vækst. Småbyer, henholdsvis amter uden større byer, får stigende vækst – størst hvis de har omfattende pendling til storbyer, men også områder uden pendling har betydelig vækst.

Tabel 2. Befolkningsudvikling 1960–70–74 i USA

Amtsklasse	Folketal i 1974 (tusinder)	Årlig vækst (%)	
		1960–70	1970–74
»Metropolitan« ¹⁾	154.934	1,6	0,8
Øvrige amter	56.457	0,4	1,3
Heraf amter hvor:			
o. 20 % pendler til metropolitan	4.372	0,9	2,0
10–19 % pendler til metropolitan	9.912	0,7	1,4
3– 9 % pendler til metropolitan	14.263	0,5	1,3
u. 3 % pendler til metropolitan	27.909	0,2	1,1
Specielt: Amter uden byer over 2.500 indb. og ikke grænsende til metropolitan	4.618	–0,4	1,4
USA i alt	211.390	1,3	0,9

1) Standard Metropolitan Statistical Areas, d. v. s. amter med byer over 50.000 indb. + tilgrænsende forstadsamter.

Kilde: Morrison 1978.

Tilsvarende tendenser er konstateret i en række andre lande. Eriplan (1978) har f. eks. fremlagt tal, der viser at i Frankrig har nu alle byklasser med over 1.000 indbyggere, undtagen Paris, betydelig vækst.

Hvilke af befolkningsudviklingens bestanddele har nu været afgørende for disse forskydninger? Det er for det danske bymønsters vedkommende belyst i tabel 3, der omfatter en fire-års periode før og en fire-års periode efter at skredet skete.

Det fremgår, at langt den vigtigste årsag til ændringerne i befolkningsfordelingen er ændringerne i det indenlandske vandringsmønster – fra byer med over 20.000 indbyggere, til kommuner uden sådanne byer. I beskedent omfang har dog også forskelle i fødslernes aftagen samt forskelle i flytningerne til og fra udlandet bidraget.

Tabel 3. Befolkningens gennemsnitlige årlige bevægelser 1966-69 og 1974-77 i danske byklasser

Promille af totalbefolkningen

Bystørrelse 70	Fødsels- hyppighed		Døds- hyppighed		Indenl. nettoflytn.		Udenl. nettoflytn.		Ialt	
	66-69	74-77	66-69	74-77	66-69	74-77	66-69	74-77	66-69	74-77
Hovedstadsreg. Kommuner m. byer o. 100.000 indb.	15,8	12,4	10,2	10,6	2,8	-2,9	0,8	-0,8	9,2	-1,8
+ omegnskomm.	17,6	14,7	9,0	9,1	3,3	-0,1	-0,5	-0,3	11,3	5,2
Kommuner m. byer 20-100.000 indb.	17,7	14,1	9,5	9,8	1,9	-1,9	-0,2	-0,3	9,9	2,1
Kommuner m. byer 10-20.000 indb.	16,5	13,5	10,2	10,5	-0,5	2,0	-0,1	-0,2	5,7	4,8
Kommuner m. byer 5-10.000 indb.	16,5	13,5	9,7	10,1	-4,5	0,2	0,1	0,2	2,4	3,8
Øvrige kommuner	15,2	13,3	10,5	10,6	-5,3	5,4	0,9	0,3	0,3	8,3
Hele landet	16,3	13,3	9,9	10,2	0	0	0,3	-0,3	6,7	2,8

En opgørelse over de regionale ændringer i befolkningens bevægelser viser tilsvarende, at det afgørende har været en forskydning af vandringerne *fra* hovedstadsregionen og Århus amt *til* egnsudviklingsområderne.

I en britisk undersøgelse (Rees 1979) som peger i samme retning, er nettovandringerne opdelt på aldersklasser, se tabel 4.

Tabel 4. Indenlandsk nettovandring i britiske regioner 1960-71 og 1970-71

Alders- klasse 61 hhv. 71	Sydøstengland (Londonregionen)		Nordengland, Skotland og Wales	
	60-61	70-71	60-61	70-71
1-14	1.370	-4.370	-9.980	-3.640
15-24	14.540	14.910	-13.790	-10.770
25-44	6.020	-5.830	-14.550	-3.580
45-64	-90	-7.710	-640	2.230
65 og derover	-1.670	-14.810	330	2.150
I alt	20.170	-13.990	-38.630	-13.610

Kilde Rees 1979.

Det fremgår at fravandringen fra udkantområderne er mindsket stærkt i de fleste aldersgrupper, men ikke meget i aldersklasserne 15-24. Et spejlbillede heraf udgør den engelske hovedstadsregion: Her er nettotilvandringen slået om i fravandring for alle aldersklasser undtagen netop de unge. Med andre ord flytter de unge i aldersklasserne 15-24 stadig til de store byer. Det nye er, at de lidt ældre (med børn) flytter tilbage igen – en vandringsstruktur der også kan spores her i landet.

Det må konkluderes, at de fleste vestlige industrialiserede lande efter 1970 har oplevet en forskydning af befolkningstilvæksten fra storbyer til udkants-

regioner og småbyer, som skyldes ændrede flyttemønstre. Forskydningen er konstateret både under høj- og lavkonjunktur, og kan ikke bortforklares som et tilfældigt eller kortvarigt udsving.

Erhverv

Når den *regionale* koncentration af befolkningen er ophørt, må det samme gælde for koncentrationen af arbejdspladser. Det samme behøver ikke at være tilfældet inden for *bymønstret*, hvor man kan arbejde i en større by, end man bor i. Det er ikke let at få up-to-date statistik om erhvervslokaliseringen fra mange lande, så i det flg. er udviklingen i de senere år illustreret med danske tal. Tilsvarende tendenser er imidlertid beskrevet i andre vestlige industrilande, bl. a. af Summers et al. 1976, Sternlieb & Hughes 1977, Drewett 1979 og Ekstam 1979.

Landbrugets beskæftigelse gik som bekendt hastigt tilbage i 50'erne og 60'erne, hvilket var stærkt medvirkende til landdistrikternes affolkning. I en række lande er tilbagegangen imidlertid dæmpet i 70'erne, hvilket har bidraget til at stabilisere landdistrikternes folketal. Også for minedrift og anden råstofudvinding, der hyppigst sker uden for de større byer, er beskæftigelsestilbagegangen i visse industrialiserede lande afløst af stabilisering eller vækst.

Industriens regionale udvikling fremgår af figur 2. I Danmark, som i andre industrialiserede lande, er det samlede industripersonel stagnerende – fra 1974 endda aftagende.

Den tidlige industrialisering skete først og fremmest i regioner med større byer, Hovedstadsregionen, Fyn og Østjylland. Dette afspejler sig på figur 2 i regionernes industrialiseringsgrad i 1964. Imidlertid var der allerede på dette tidspunkt en vis decentralisering i gang. Figuren viser, at den er fortsat siden, sådan at industrialiseringsgraden nu er omtrent lige stor i alle landsdele. Forskydningen skyldes først og fremmest, at nye fabrikker oprettes og eksisterende ekspanderer i udkantområderne, samtidig med at fabrikker i de større byområder mindsker deres personale, evt. nedlægges. Kun en mindre del af forskydningen skyldes flytninger.

I figur 3 og 4 er udviklingen belyst inden for nogle lavtlønsbrancher og nogle højt-lønsbrancher. Den regionale forskydning optrådte i 60'erne kun inden for lavtlønsbrancherne. I 70'erne er der imidlertid også begyndt en geografisk udjævning inden for højt-lønsbrancherne. Det er i Hovedstadsregionen, at krisen har ramt hårdest, og på den anden side ses der nu mange eksempler på blomstrende, teknologisk avancerede virksomheder i udkantregionernes småbyer (Hartoft-Nielsen 1978).

Fig. 2. *Personel i egentlig industri (mindst 6 beskæftigede) i pct. af hele befolkningen. P. g. a. ændringer i definitioner og branchefægrænsninger optræder der undertiden 2 forsk. tal for samme år (lodrette linier)*

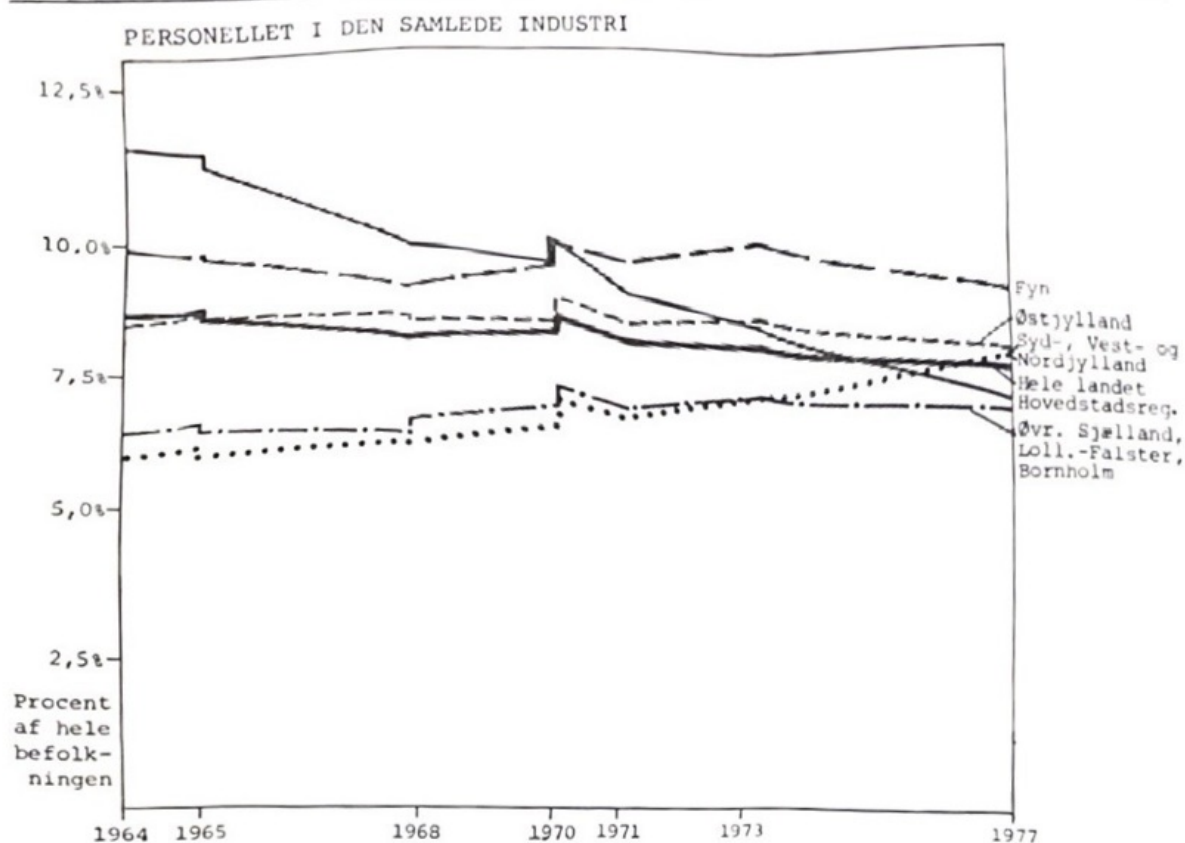
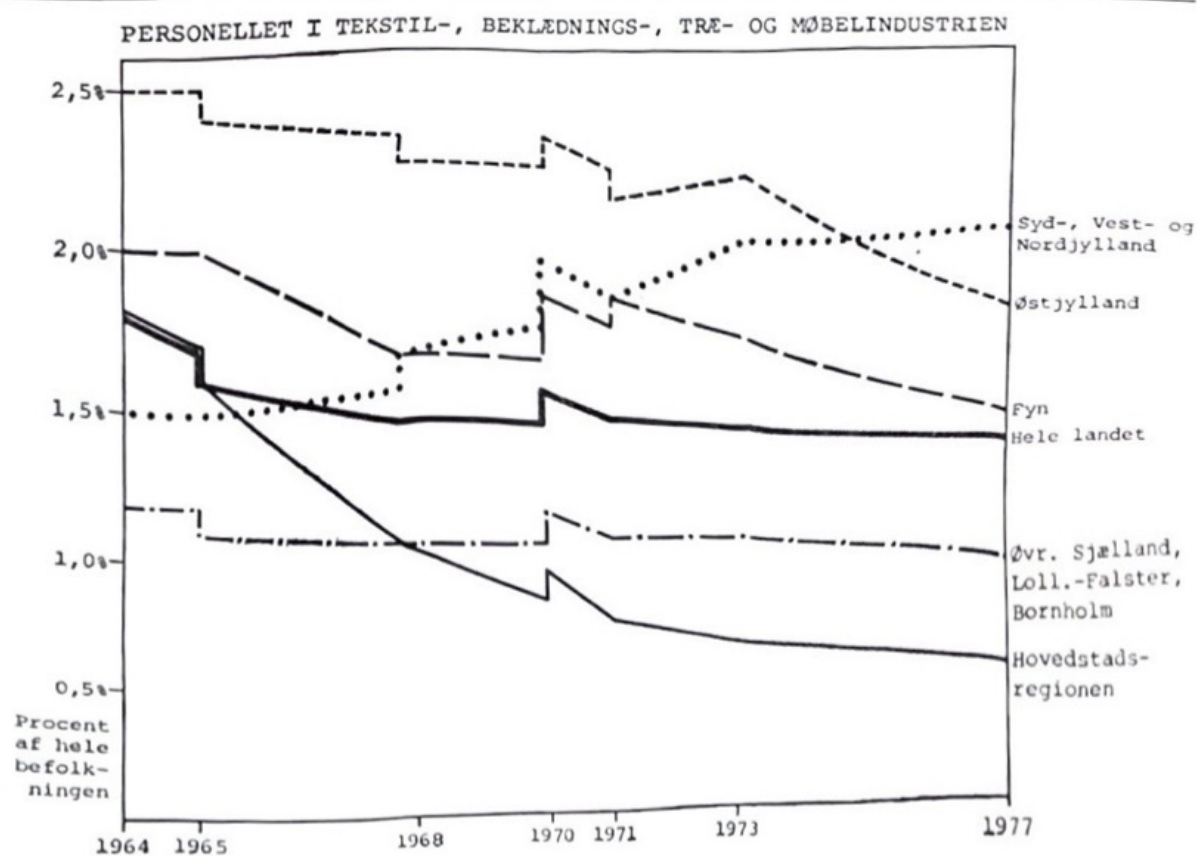
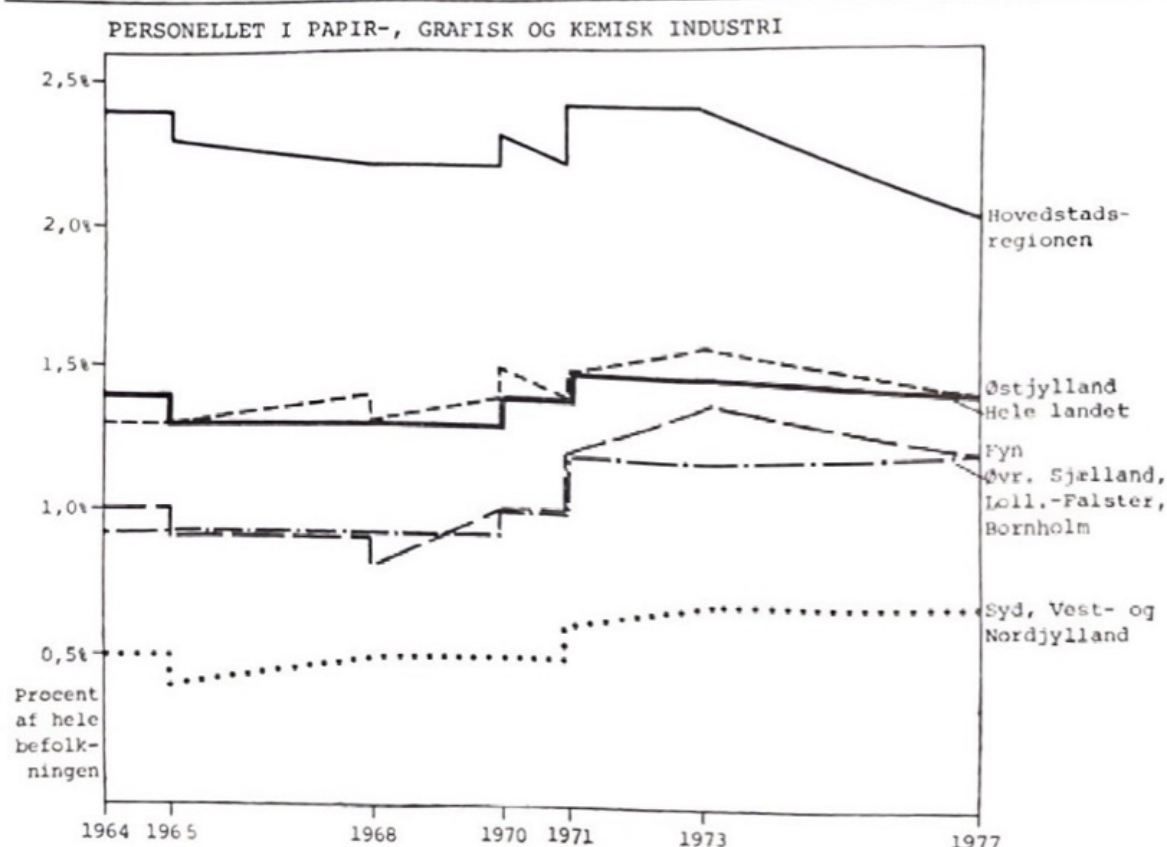

Fig. 3.

Figur 4

Tabel 5. Industriens samlede personel i Danmark 1971-77

Bystørrelse 1970	1971	1973	Udvikl. 71-73	1977	Udvikl. 73-77
Hovedstadsregion	160.662	157.121	-2,2 %	126.648	-19,4 %
Kommuner m. byer o. 100.000 + omegnskommuner	69.193	71.613	3,5 %	62.746	-12,4 %
Kommuner m. byer 20-100.000	75.831	81.397	7,3 %	72.363	-11,0 %
Kommuner m. byer 10-20.000	32.604	37.023	13,6 %	36.693	-0,9 %
Kommuner m. byer 5-10.000	29.824	33.037	10,8 %	32.997	-0,1 %
Øvrige kommuner	43.303	51.244	18,3 %	58.052	13,3 %
Hele landet	411.447	431.435	4,9 %	389.499	-9,7 %

Kilde: Industristatistikken, div. årgange.

Industriens fordeling på store og små byer fremgår af tabel 5. Også her ses en decentralisering: I Hovedstadsregionen tilbagegang, i provinsbyer med over 20.000 indbyggere en udvikling svarende til landsgennemsnittet, i mindre byer en kraftig vækst i begyndelsen af 70'erne og siden 1974 stabilisering eller endog mindre vækst. Selv i byer med kun 500-1.000 indbyggere findes der nu ofte små industrivirksomheder.

Den *private service* er mangelfuldt belyst i statistikken. Man kan kun i de

store stikprøveundersøgelser over beskæftigelsen fra 1972 og 1978 få nogle tal om den regionale udvikling inden for handel, pengeinstitutter og »forskellig servicevirksomhed« (der omfatter hotel, restaurant, forlystelser, frisører, vaske-rier, rengøring m. v.). De er vist i tabel 6.

Tabel 6. Arbejdsstyrke i privat service, regionalt fordelt. Danmark 1972-78

Tusinder	8.11.1972	25.10.1978	Vækst i %
Hovedstadsregionen	223	228	2
Øvrige Sjælland, Loll.-Falster, Bornholm	51	54	7
Fyn	42	43	3
Østjylland (Vejle + Århus Amt)	84	88	5
Syd-, Vest- og Nordjylland	120	130	8
Hele landet	520	543	5

Tabellen tyder på en tendens til regional decentralisering til udkantområderne. Imidlertid mangler der tal fra de liberale erhverv og erhvervsservice (konsulenter, EDB-bureauer m. v.), der er den mest ekspansive del af den private servicesektor, og som er koncentreret i de største byer. Alt i alt må man derfor regne med, at beskæftigelsen i privat service udvikler sig ret parallelt i de forskellige landsdele.

Inden for de enkelte regioner er der ingen tvivl om, at der på det helt lokale plan foregår en koncentration, især inden for så vigtigt et område som dagligvarehandelen. Adskillige landsbyer har i 70'erne mistet deres sidste butik.

Det er i offentlig service at langt de fleste nye arbejdspladser opstår. I 1960'erne var der betydelig vækst i store og mellemstore byer, mens den offentlige service i bebyggelser under 1.000 indbyggere blev indskrænket. Beskæftigelsesudviklingen efter 1972, hvor en løbende statistik blev indledt, fremgår af tabel 7.

Tabel 7. Offentlig beskæftigelse fordelt på byklasser. Danmark 1972-78

Tusinder ¹⁾	Kommuner		Amts-kommuner ²⁾		Stat ³⁾		Tilsammen		Vækst %
Bystørrelse 1970	1972	1978	1972	1978	1972	1978	1972	1978	
Hovedstadsregionen	87	126	37	45	95	100	219	271	24
Komm. m. byer over 100.000 + omegnskom.	31	47	14	17	27	29	72	93	29
Komm. m. byer 20-100.000	30	40	16	21	27	29	73	89	23
Komm. m. byer 10-20.000	16	22	9	11	16	17	41	50	22
Komm. m. byer 5-10.000	13	18	3	4	8	9	25	30	23
Øvrige kommuner	38	61	6	7	5	5	50	74	49
Hele landet	216	314	84	105	178	190	479	609	27

1) Hver heltids- og hver deltidsbeskæftiget regnet som 1.

2) Kun sygehuspersonale (over 80 % af det amtskommunale personale).

3) Skøn baseret på fordelingen af statspersonale ved registerfolketællingen 1976.

Det fremgår at den offentlige sektors vækst nu er ret jævnt fordelt over hele landet, men dog stærkest i udkantregioner og i kommuner som ikke rummer byer over 5.000 indbyggere.

Dette hænger sammen med at den mest ekspansive del af den offentlige sektor nu er kommunal nærservice, f. eks. børneinstitutioner, mens den overordnede statslige service nærmest er stagnerende. Samtidig er nogle af de koncentrationstendenser, der tidligere foregik inden for forskellige servicegrene – f. eks. i folkeskolen – nu nærmest ophørt. I andre grene gennemføres en geografisk udjævning, f. eks. m. h. t. gymnasiedækningen.

Også mellem regionerne foregår der en udjævning af den offentlige service, idet væksten er forholdsvis mindst i Hovedstadsregionen og gennemgående størst i udkantsamter.

Sammenfattende ser befolkningskoncentrationens ophør altså ud til at hænge sammen med en opbremsning i landbrugsbeskæftigelsens tilbagegang, med en decentralisering af industrien og med en forskydning af tyngdepunktet i den offentlige sektors vækst fra de større byer mod udkantsregioner og mindre byer.

Bidrag til en forklaring

Stærkt forenklet kan man måske sammenfatte gængse forklaringer på befolknings- og erhvervslokaliseringen under industrialiseringen sådan: Industrien koncentrerer på grund af stordriftsfordele i produktionen, mindst mulige transportomkostninger for råstoffer samt fordele ved gensidig nærhed og markedsnærhed. Arbejdskraften, der frigøres fra landbruget, må følge efter. Og service må igen følge efter befolkningen for at finde det nødvendige underlag (tærskelværdi) inden for overkommelig rækkevidde.

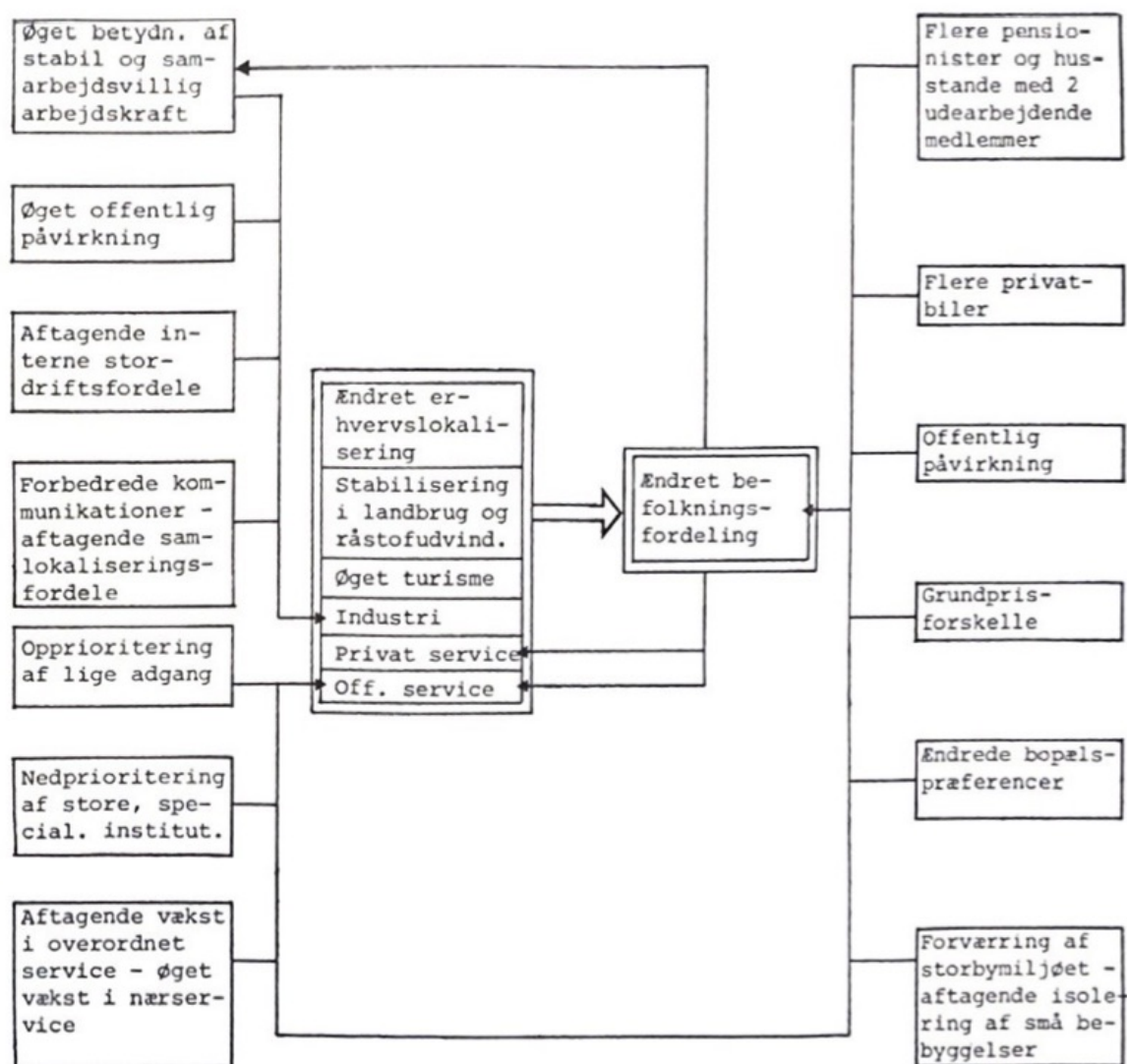
I 60'erne nuanceres opfattelserne. Stadig stærkt forenklet: I en tid hvor efterspørgslen efter arbejdskraft overstiger udbuddet i de store byer, trænges den industri, der kan bruge den mindst kvalificerede arbejdskraft, ud i udkantregionerne. Men samtidig koncentrerer de ekspanderende ledelses- og udviklingsfunktioner mere og mere i storbyer, hvor de kan holde nær indbyrdes kontakt. De kvantitative regionale forskelle bliver til kvalitative. – Inden for de enkelte regioner sker der en boligudflytning fra de større byer og deres forstæder til små bebyggelser, som forklares med, at de lave grundpriser tiltrækker parcelhusefterspørgerne, nu hvor de får egen bil.

I dag bliver yderligere modifikationer nødvendige. Det har vist sig ikke kun at være i perioder med fuld beskæftigelse, at befolkningskoncentrationen ophørte, men også i lavkonjunkturer. Eller sagt på en anden måde: I Danmark har vandringerne fra provins til hovedstad aldrig været større end under 30'ernes arbejdsløshed – og aldrig mindre end under 70'ernes! Vi må søge forklaringen i forhold, der adskiller 70'ernes samfund fra 30'ernes.

Det er mest i Amerika at samfundsvidenskaberne har taget udfordringen op

og prøver at finde forklaringerne på den nye regionale udvikling. I Europa er spørgsmålet først og fremmest rejst i internationalt forskningssamarbejde, f. eks. NordREFO (Ekestam 1979), EF (Eriplan 1978), Wien Centret (Drewett 1979) og IIASA (Hansen 1978).

Figur 5. Hypoteser om årsager til den ændrede regionale udvikling og bymønstreudvikling i industrialiserede markedsøkonomiske lande

I figur 5 er det forsøgt at strukturere de hypoteser, der er fremsat. Det antages i reglen at erhvervslokaliseringen (venstre del af figuren) er bestemmende for befolkningens placering (højre del af figuren). »Manden må komme til jobbet«. Det må dog tages i betragtning, at indflydelse i den modsatte retning også kan forekomme, d. v. s. »jobbet kommer til manden«.

Figuren som helhed refererer til den regionale udvikling. Hvis man kun betragter bymønstrets udvikling inden for de enkelte regioner – hvor man kan

vælge bopæl mere eller mindre uafhængigt af arbejdsstedets beliggenhed – er det højre del af figuren, der er af interesse. Placering af bopæl mellem regioner bestemmes – udover af erhvervslokaliseringen – dog ikke altid af helt de samme faktorer som valg af bopæl inden for en region: Det vil af det følgende fremgå, at enkelte af faktorerne i højre side af diagrammet især påvirker den ene, andre den anden valgsituation.

Det skal understreges, at det ikke er meningen at alle lokaliseringsfaktorer medtages i diagrammet, men kun faktorer der kan bidrage til at forklare *ændringerne* i udviklingen. Nogle af hypoteserne består imidlertid i at tidligere begrænsninger er svækket stærkt, f. eks. begrænsningerne m. h. t. hvor langt en person kunne transporteres på én time. Derved kan faktorer, der tidligere kan have foreligget latent, nu have fået større muligheder for at slå igennem – f. eks. præferencer for at bo i små bebyggelser.

På erhvervslokaliseringssiden er først anført »baserhverv«, d. v. s. erhverv der sælger deres varer eller tjenester til kunder uden for regionen.

Landbrug samt megen *råstofudvinding* og *turisme* er erhverv, der lokaliseringsmæssigt er bundet til naturressourcer uden for de større byer. Stabiliseringen i landbrugsbeskæftigelsen og forøgelsen af turismen bidrager derfor direkte til at beskæftigelsen i udkantregioner og småbebyggelser udvikler sig mere positivt i 70'erne end tidligere.

Industriens forskydning fra storbyregioner til udkantregioner og mindre byer kan skyldes en række årsager:

For det første har offentlig påvirkning (egnsudviklingsstøtte og anden regionalpolitik) givetvis medvirket hertil. Imidlertid er der også sket en geografisk decentralisering af industrien i lande, der så at sige ingen regionalpolitik fører, så den kan ikke være hele forklaringen. I denne forbindelse må i øvrigt også nævnes øget lokal indsats for at tiltrække virksomheder.

For det andet kan det antages, at de interne stordriftsfordele inden for megen industri er blevet svækket. Kombineret med at store fabrikker er overrepræsenteret i store byer og små fabrikker i små byer vil det bevirke en relativ svækkelse af storbyindustrien. I hvert fald er det i mange lande konstateret, at små fabrikker klarer sig bedre gennem krisen end store (hermed siges stadig intet om økonomisk koncentration). Årsagerne hertil er langt fra klare, måske har små enheder lettere ved at indrette sig efter ændrede vilkår. Hertil kan komme, at moderne organisationsformer (»profit centre« m. v.) fremmer fysisk decentralisering. – I denne forbindelse må det også nævnes, at en del storbyer er domineret af brancher, der nu er i tilbagegang i Vesteuropa-Nordamerika – det gælder f. eks. Göteborg og flere engelske storbyer. I sent industrialiserede egne kan industriens sammensætning være mere moderne. Det er dog ikke i alle lande, at industristrukturen er til udkantområdets eller småbyers fordel.

For det tredje kan fordelene ved samlokalisering (»externalities«) være aftagende – og dermed fordelene ved lokalisering i en større by. Det er allerede for

længst konstateret at omkostningerne ved at transportere råstoffer til en fabrik og produktet videre til kunderne – som den traditionelle lokaliseringsteori lagde stor vægt på at minimere – for de fleste virksomheder nu kun udgør en ubetydelig del af de samlede omkostninger. I stedet har man en overgang lagt megen vægt på især avancerede virksomheders behov for hyppig personlig kontakt med forretningsforbindelser, forskningsinstitutioner, myndigheder og organisationer. Men udbygningen af flynettet og telekommunikationerne (herunder data-transmissionen) har sandsynligvis bevirket, at også kontaktproblemerne nu lettere kan løses for virksomheder uden for storbyerne, og at en faktor, der begrænsede lokaliseringmulighederne, således er svækket. Det er oven i købet blevet sagt, at storbyens fordele m. h. t. kvalificerede og specialiserede kontaktmuligheder måske tæller mindre end fordelene ved at myndigheder og forretningsforbindelser i den lille by er mindre bureaukratiske og får bedre personligt kendskab til virksomheden.

Endelig spiller mulighederne for at rekruttere arbejdskraft utvivlsomt en rolle – d. v. s. at befolkningsfordelingen (højre del af figur 5) også påvirker venstre del. Dette kan forekomme paradoksalt i en tid, hvor udbuddet af arbejdskraft generelt overstiger efterspørgslen. Fra virksomhedsside fremhæves det imidlertid ofte, at arbejdskraften uden for storbyregionerne er mere indstillet på samarbejde, mere stabil og mindre organiseret i fagforeninger. Hertil kommer, at mens det tidligere kunne være svært at tiltrække kvalificeret personale i udkantregioner, synes det nu at være lettere – bl. a. fordi mange uddannelser er udbygget rundt om i provinsen, men også af de grunde, der er behandlet i figurens højre del.

Tidligere var arbejdsløsheden størst, kvindernes erhvervsfrekvens lavest og lønniveauet lavest i udkantregionerne. Generelt kan det konstateres, at der i de seneste år er sket en vis regional udjævning i disse henseender. Det tyder på, at det snarere er virksomhedernes efterspørgsel end udbuddet af arbejdskraft, der er primus motor i beskæftigelsens forskydning bort fra storbyerne.

Vender vi os nu mod »non-basic« eller *servicesektoren*, opfattes dens lokalisering traditionelt som en passiv tilpænsning efter kundeunderlagets fordeling. Der indgår imidlertid også mere autonome faktorer i form af de gennemgribende strukturændringer, som ledsager sektorens generelle vækst.

Lokaliseringsudviklingen inden for offentlig service er af afgørende betydning p. g. a. denne sektors stærke vækst i alle industrialiserede lande. Det er allerede nævnt, at væksten nu sker mere decentralt end i 60'erne både p. g. a. den ændrede fordeling af befolkningsunderlaget, p.g.a. forskydninger mellem delsektorerne og p.g.a. en ændret udvikling inden for de enkelte delsektorer. Således er faglige mål om så specialiserede ydelser som muligt, f. eks. inden for skolevæsenet, ved at blive overskygget af sociale mål om bedre internt miljø og bedre kontakt mellem institution og hjem – hvilket fører til ønsker om mindre institutioner. Hertil kommer, at der kan være betydelige økonomiske fordele ved

at udnytte ledig kapacitet i eksisterende anlæg – som ofte findes i landdistrikter der i en periode har haft aftagende folketal – fremfor at bygge nye.

Betragter vi derefter *befolkningssiden* af figur 5, må det erindres at ændringer i fordelingen mellem regionerne i reglen må ledsages af ændringer i erhvervslokaliseringen, mens ændringer i befolkningens fordeling inden for en region kan foregå mere uafhængigt af arbejdspladsernes fordeling.

For husstande uden erhvervsaktive medlemmer – herunder det stigende antal pensionister – gør afhængigheden af arbejdspladser sig dog ikke gældende. Andre faktorer kan derved slå igennem – f. eks. ønsket om at bo i et behageligt klima. I lande med store klimaforskelle, f. eks. USA, bidrager pensionisternes flytning mod syd i høj grad til storbyernes stagnation.

Paradoksalt nok kan man også sige, at tendensen til at gifte kvinder arbejder ude, og at familierne således får to udearbejdende medlemmer, også svækker betydningen af nærheden til arbejdspladserne. Inden for en region bliver fordelingen ved at bo nær den ene arbejdsplads relativt mindre, hvis man derved får længere afstand til den anden. Og hvis den ene ægtefælle bliver arbejdsløs, er tilskyndelsen til at flytte til en anden region beskeden.

Privatbilens udbredelse har naturligvis bidraget stærkt til at tillade større afstand mellem hjem og arbejdssted. Bilen er dog ikke selv årsag til at man flytter, men den svækker en begrænsning for valget af bopæl. Den er en nødvendig, men ingen tilstrækkelig betingelse for decentralisering.

Dernæst må nævnes det offentliges påvirkning af befolkningens fordeling. Der er imidlertid så store forskelle mellem de enkelte landes mål og midler, og de administrative systemer varierer så meget, at de generelle tendenser til decentralisering næppe i afgørende grad kan tilskrives offentlige tiltag. By- og regionplanlægningen tilstræber intetsteds ekstrem spredning af boligbyggeriet, heller ikke ekstrem koncentration. Men der er mange forskellige mellemløsninger, herunder også den opbygning af nye byer der sker i nogle lande. Andre offentlige tiltag, f. eks. skattesystemerne, kan som utilsigtede bivirkninger medføre forskelle mellem byers og andre områders attraktivitet. I Danmark har mange omegns- og landkommuner i de senere år ført en aktiv jordpolitik – mens nogle bykommuner har haft besvær med at få byggemodnet i tilstrækkelig takt. Som nævnt i det følgende tyder udviklingen i jordpriserne dog på, at udflytningen ikke blot har årsager på udbudssiden, men også på efterspørgselsiden.

De stigende grundpriser – sammenholdt med den stigende efterspørgsel efter parceller – fremhæves ofte som den afgørende årsag til boligbyggeriets decentralisering inden for de enkelte regioner. At denne faktor er stærkt medvirkende er uden for al tvivl. Imidlertid er grundprisforskellene blevet forholdsvis mindre igennem 70'erne, mens befolkningens decentralisering snarest er accelereret. Hvis grundprisforskellene var den eneste årsag, skulle man have forventet en aftagende udflytning.

Man må derfor også se på efterspørgselssiden, med andre ord ændringer i befolkningens bopælspræferencer i de industrialiserede lande i Nordvesteuropa og Angloamerika. Det kan antages, at miljøfaktorer i bredeste forstand spiller en større og ændret rolle. Større, fordi der lægges større vægt end tidligere på spørgsmål som let at kunne komme ud i naturen, bedre kontaktmuligheder i mere overskuelige små samfund, i nogle lande klimaforskelle o. s. v. Og ændret rolle, fordi på den ene side telefon, TV, biler og bedre service (undtagen i helt små landsbyer) har brudt den tidligere ret isolerede tilværelse i mindre bebyggelser – mens på den anden side storbymiljøerne er blevet dårligere i kraft af forurening, støj, trafik, kriminalitet og i nogle lande terrorisme og raceproblemer. Nogle af disse »stordriftsulemper« forårsager også højere beskatning i storbyerne, men det afhænger af skattesystemerne i de forskellige lande.

I Holland, hvor der er foretaget en del undersøgelser af flyttemotiver, har man fundet, at ved flytninger inden for en region er selve boligens type og egenskaber afgørende for de fleste. Men ved flytninger fra storbyregioner til andre landsdele vejer det lokale samfunds fysiske og sociale miljø tungere end selve boligen.

Konklusion

Der er blevet fremsat en række hypoteser om årsagerne til den ændrede befolknings- og erhvervsfordeling. Formodentlig har adskillige af dem medvirket – det synes ikke i dag muligt at give en enkelt strømlinet forklaring.

Enkelte forskere i USA har prøvet at finde de forskellige faktorerets vægt gennem multiple regressionsanalyser, f. eks. Beale (1977), McCarthy & Morrison (1977) og Morrill (1978). De synes at være enige om at industrialiseringsgraden har aftagende forklaringsværdi, hvorimod antal pensionister, rekreative indikatorer, udviklingen i service og industribeskæftigelsen samt miljøfaktorer har stigende.

Det må dog konkluderes, at forståelsen af hvordan disse faktorer indgår i den generelle samfundsudvikling stadig er så mangelfuld, at det ikke er muligt at forudsige den fremtidige regionale udvikling og bymønstreudvikling med nogen form for præcision, ej heller at sige i hvilken grad udviklingen kan påvirkes fra samfundets side med de virkemidler, der accepteres i vestlige industrilande.

Den geografiske koncentration af befolkning og erhverv er længe blevet opfattet som noget i retning af en naturlov. Ønsket om egnsudvikling, mere lige levevilkår i de forskellige dele af landet og en eller anden grad af decentralisering, som har været opstillet som politiske mål i de fleste vestlige samfund, forekom at være så meget »mod strømmen«, at de var ret urealistiske.

Det er de ikke længere. Den meste industri ser i dag ud til at kunne ligge lige godt mange forskellige steder, og lokaliseringen derfor også påvirkes i en

eller anden grad. Og den offentlige sektors omfang og vækst giver samfundet muligheden for direkte at bestemme over nogle af de vigtigste brikker i den regionale udvikling.

Bagsiden af medaljen er at storbyområdernes stagnation betyder økonomiske problemer dér. Men samtidig kan det mindre vækstpres måske mindske de store trafik anlæg og erhvervsbyggerier, gøre det lettere at tynde ud i de tætteste bydele og dermed forbedre det fysiske miljø.

Litteraturhenvisninger

- Calvin L. Beale*: The Recent Shift of United States Population to Nonmetropolitan Areas, 1970-75. *International Regional Science Review*, vol. 2, No 2, winter 1977, p. 113-22.
- Brian J. L. Berry*: The Counterurbanization Process: Urban America Since 1970. P. 17-30 i *B. J. L. Berry* (ed): *Urbanization and Counterurbanization*. *Urban Affairs Annual Review* vol. 11. Sage Publ., Beverly Hills/London 1976.
- Brian J. L. Berry*: The Counterurbanization Process: How General? P. 25-49 i *N. Hansen* (ed): *Human Settlement Systems*. Ballinger, Cambridge Mass., 1978.
- Berardo Cori*: Report on the Italian National Settlement System. I: The National Settlement Systems. IGU Commission on National Settlement Systems & Polish Academy of Sciences, Warszawa 1979.
- Etienne Dalmasso*: Report on the French National Settlement System. I: The National Settlement Systems. IGU Commission on National Settlement Systems & Polish Academy of Sciences, Warszawa 1979.
- R. Drewett*: Urbanization Trends in Selected OECD Countries. OECD Secretariat, 1979 (mimeo).
- H. Ekestam*: Ortssystemets framtida utveckling. NordREFO 1979 nr. 1.
- European Communities, Concerted Research on the Growth of Large Urban Concentrations. Final Report Interest Group 2, Migration. Eriplan, Bruxelles 1978.
- J. P. Gibbs*: The Evolution of Population Concentration. *Economic Geography*, 1963.

- Niles M. Hansen*: Preliminary Overview. P. 1-21 i N. Hansen (ed): *Human Settlement Systems*. Ballinger, Cambridge Mass., 1978.
- Sven Illeris m. fl.*: Rapport om det fremtidige bymønster. Planstyrelsen, København 1979.
- Charles L. Leven*: Growth and Nongrowth in Metropolitan Areas and the Emergence of Polycentric Metropolitan Form. *Papers, Regional Science Association*, vol 41, 1978, p. 101-12.
- Kevin F. McCarthy & Peter A. Morrison*: The Changing Demographic and Economic Structure of Nonmetropolitan Areas in the United States. *International Regional Science Review*, vol 2 No 2, winter 1977, p. 123-42.
- Richard L. Morrill*: Bases for Peripheral Growth. *Proceedings of the U.S.-Hungarian Symposium on Urban Geography*. Ann Arbor, 1978.
- Peter A. Morrison*: The Current Demographic Context of National Growth and Development. P. 473-79 i: L. S. Bourne & J. W. Simmons (eds): *Systems of Cities*, Oxford University Press 1978.
- Philip H. Rees*: Migration and Settlement: 1. United Kingdom. *International Institute for Applied Systems Analysis*. Laxenburg, 1979.
- George Sternlieb & James W. Hughes (eds)*: *Post-Industrial America*. Center for Urban Policy Research, Rutgers University, New Brunswick 1975.
- George Sternlieb & James W. Hughes*: New Regional and Metropolitan Realities of America. *Journal of the American Institute of Planners*, vol 43 No 3, July 1977, p. 227-41.
- G. F. Summers, S. D. Evans, F. Clemente, E. M. Beck & J. Minkoff*: *Industrial Invasion of Non-metropolitan America, A Quarter Century of Experience*. Praeger, New York 1976.
- J. Verpalen*: Research on the Development of Urban areas. I: Contribution of the Directorate General of Housing to the IVth Conference of the ECE Group of Experts on Urban and Regional Research. Haag 1979.
- Daniel R. Vining jr. & Thomas Kontuly*: Population Dispersal from Major Metropolitan Regions: An international Comparison. *International Regional Science Review*, vol 3 No 1, fall 1978, p. 49-73.
- D. R. Vining jr. & A. Strauss*: A demonstration that the current deconcentration of population in the United States is a clean break with the past. *Environment and Planning A*, vol 9 No 7, 1977, p. 751-58.
- Olof Wärneryd & Per-Olof Persson*: Report on the Swedish National Settlement System. I: The National Settlement Systems. IGU Commission on National Settlement Systems & Polish Academy of Sciences, Warszawa 1979.
- Wilbur Zelinsky*: Coping with the Migration Turnaround: The Theoretical Challenge. *International Regional Science Review*, vol. 2 No 2, winter 1977, p. 175-78.

Om klasseulighed i alderdommen — en empirisk undersøgelse

Henning Olsen

Nedenstående artikel er en omarbejdet og udvidet udgave af et foredrag holdt på et seminar om nyere gerontologisk forskning, Schæffergården, Gentofte, 25. oktober 1979. Forskningsleder, cand. polit. Erik Jørgen Hansen og forskningsleder, cand. polit. Frede Østergård har bidraget med råd og vejledning ved udarbejdelsen af manuskriptet, men naturligvis er alene undertegnede ansvarlig for artiklens indhold.

1. Indledning

Det er efterhånden almindelig kendt, at de ældre ikke udgør nogen ensartet gruppe, og at den sociale ulighed, der findes i samfundet som helhed,¹⁾ også gør sig gældende blandt de ældre. Fx har flere af socialforskningsinstituttets undersøgelser vist, at mange ældre har behov, som hverken ved lovgivning eller på anden måde dækkes. Det drejer sig bl. a. om *behovet for arbejde*, idet en betydelig del af de ældre må karakteriseres som udstødte fra arbejdsmarkedet, og det drejer sig om *behovet for glidende tilbagetrækning*, som kun visse grupper i det danske samfund kan effektuere.²⁾ Det kan også nævnes, at en del ældre har *økonomiske problemer*. Endelig kan det eksemplificerende fremhæves, at betydelige mindretal inden for gruppen af ældre må karakteriseres som *socialt isolerede* og *ensomme*. Derimod er det mindre kendt (og mindre sikkert), at den socio-økonomiske ulighed, som gør sig gældende i alderdommen, i hvert fald for en dels vedkommende må karakteriseres som *klassestet*, dvs. bestemt af (eller sammenhængende med) den ældres samfundsmæssige klassetilhørsforhold.

I det følgende skal det undersøges, om forekomsten af en sådan klassestet socio-økonomisk ulighed blandt de ældre kan bekræftes empirisk, idet de nedenfor fremlagte data baseres på socialforskningsinstituttets 1977-undersøgelse af de ældres levevilkår.³⁾ Der lægges i det følgende hovedvægt på at undersøge,

1) Jf. fx. Erik Jørgen Hansen, *Fordelingen af levekårene*, Socialforskningsinstituttets publikation 82, bd. I-IV, København 1978-80.

2) Jf. Henning Olsen, *Ikke alle lever til de dør*, artikel i dagbladet Politiken, den 28. april 1978.

3) Ved undersøgelsen af de ældres levevilkår 1977 belyses bl. a. arbejde og tilbagetrækning, helbred, familieforhold og sociale kontakter samt økonomiske forhold. Interviewing til undersøgelsen gennemførtes i september 1977. Den landsdækkende stikprøve bestod af 2.560 personer på 62 år og derover, boende i private husstande. Der opnåedes interview med 83 pct. af de udvalgte personer. De første rapporter fra undersøgelsen offentliggøres i 1980.

om den ulighed, som optræder, er tilfældig, eller om der kan konstateres en *systematisk ophobning* af bestemte »positive« eller »negative« levevilkår i bestemte socialklasser, altså om der kan konstateres *en klassespecifik ophobning af socio-økonomisk ulighed*.

På baggrund af dette *formål* med undersøgelsen anvendes der følgende fremgangsmåde: For overhovedet empirisk at kunne undersøge og blotlægge en evt. klassespecificitet er det nødvendigt indledende at *operationalisere klassebegrebet* (Afsnit 2). Dernæst må man redegøre for udvælgelsen af og indholdet i de anvendte *levetårskomponenter*, og i denne forbindelse bør det diskuteres, om de udsondrede komponenter (variabler) *tilsammen* kan siges at give et dækkende billede af de ældres levetår (Afsnit 3). Først herefter kan selve undersøgelsen påbegyndes. I undersøgelsens *første fase* belyses, hvorledes socialklasserne er karakteriseret m. h. t. hver af de anvendte levetårskomponenter og evt. *tendenser* i materialet fremhæves (Afsnit 4). I den *anden fase* undersøges det, om der optræder en klassespecifik ophobning af bestemte karakteristika *inden for* de fire områder (elementer), som skal karakterisere de ældres levetår (Afsnit 5).⁴⁾ I undersøgelsens *tredje fase* skal det tilsvarende belyses, om der kan konstateres en ophobning *mellem* de nævnte fire områder, og specielt skal det undersøges, hvilke socialklasser, der især ophober »positive« karakteristika (Afsnit 6). Efter afslutningen af selve den empiriske undersøgelse skal det til sidst diskuteres, hvilke *forbehold* og *begrænsninger*, der er knyttet til en sådan undersøgelse, og hvilke *årsager*, der kan tænkes at være til forekomsten af en evt. klassespecifik ulighedsophobning (Afsnit 7).

2. Socialklassebegrebet og dets operationalisering

Det må indledende fremhæves, at ikke en hvilken som helst tilfældig forskel mellem persongrupper kan betragtes som social ulighed. Denne fremstillingsopfattelse af socio-økonomisk ulighed er altså ikke normativ i den forstand, at enhver afvigelse fra egalitaristiske tilstande må betragtes som socio-økonomisk ulighed. Kun når alle eller de fleste »goder« (i videste forstand) er systematisk skævt fordelt mellem samfundets klasser, vil man i nærværende sammenhæng tale om socio-økonomisk ulighed.⁵⁾

Alene denne opfattelse peger på nødvendigheden af en præcisering af klassebegrebet. Det vil dog her være for omfattende at udvikle en egentlig klassemodel.⁶⁾ Det må være tilstrækkeligt at fastslå, at en klassemodel må tage ud-

4) Det drejer sig om (1) helbredsforhold, (2) boligforhold, (3) økonomiske forhold og (4) kontakthold (social integration), jf. afsnit 3.

5) Jf. Henning Olsen, Teori, empiri og praksis, i Socialt Tidsskrift nr. 2-3, 1975, p. 89.

6) For en diskussion heraf, se fx. Henning Olsen, Noter til en foreløbig bestemmelse af begrebet klassespecifik socio-økonomisk ulighed, i Socialt Tidsskrift nr. 8-9, 1975 og de der anførte litteraturhenvisninger. Se også Iver Hornemann Møller, Klasserne i Danmark, i Økonomi og Politik, nr. 1, 1978.

gangspunkt i forholdet til produktionsmidlerne som det centrale for klasseafgrænsningen, idet klasseherredømme består i monopolisering af den reelle rådighed over produktionsmidlerne gennem den herskende klasse samt i privat tilegnelse af det samfundsmæssige merprodukt gennem denne klasse. I et kapitalistisk samfund lever den herskende klasse helt eller delvis af merværdi, mens arbejderklassen hovedsagelig lever af midler, som hidrører fra lønarbejde. Det vil sige, at indkomstkilden er et kriterium for klassetilhørsforholdet, og denne kilde er bl. a. bestemt af den reale ejerrelation. Derudover vil det ofte være nødvendigt at raffinere klassemodellen yderligere, fx ved at inddrage begrebet *funktionel status*, dvs. placeringen i den samfundsmæssige organisering af arbejdet.⁷⁾ Man kan derfor tilslutte sig Israel,⁸⁾ når han bemærker, at en klasseanalyse kan indeholde flere inddelingsprincipper, idet antallet og arten af disse vil afhænge af bl. a. formålet med den analyse, man ønsker at gennemføre. Men det må samtidig understreges, at det – når man skal udsondre forskellige klasser – altid er påkrævet at fokusere på det reale ejerforhold, såfremt man vil begribe ulighedens natur.

Med udgangspunkt i disse betragtninger må ejerforholdet til produktionsmidlerne nødvendigvis indgå i operationaliseringen af socialklassebegrebet, jf. nedenfor. Men det er ikke tilstrækkeligt kun at skelne mellem køber og sælger af arbejdskraft, bl. a. på grund af de forandringer, der foregår i de såkaldte mellemlag. Fx kan små, selvstændige næringsdrivende nok betegnes som ejere af produktionsmidler, men de er ikke i alle tilfælde købere af arbejdskraft. På den anden side kan det påpeges, at der i aflønningen af ledende funktionærer indgår beløb, der ikke udelukkende hidrører fra deres egen arbejdskrafts kvalifikation i produktionsprocessen, men er bestemt af deres stilling i ledelseshierarkiet. Selv om der ikke nødvendigvis er tale om ejendomsret til produktionsmidler, har de dog en ledelsesret og optræder i mange situationer på lige fod med arbejdskraftkøberen. Et andet objektivt kriterium (udover ejerforholdet) er altså, om personerne i en arbejdsproces indtræder i et overordnet eller underordnet forhold til andre personer, dvs. om de har ret til at lede og organisere arbejdsprocessen; dette sidste er et eksempel på den ovenfor nævnte placering i den samfundsmæssige organisering af arbejdet.

Med udgangspunkt i arbejdsprocessen er der således to væsentlige objektive kriterier, som er afgørende for en persons samfundsmæssige placering, nemlig *ejendomsretten til produktionsmidler og retten til at lede og organisere produktionsprocessen*.⁹⁾ Ved at anvende de hermed fremkomne kriterier som dimensioner i en persongruppering, er man kommet frem til følgende fire socialklas-

7) Jf. C. H. Anderson, *The Political Economy of Social Class*, New Jersey, 1974, p. 125.

8) Jf. J. Israel, *Sociologisk Grundbog II*, København, 1974, p. 124.

9) En stor del af de ældre, som indgår i den omtalte 1977-ældreundersøgelse fra socialforskningsinstituttet, er på undersøgelsestidspunktet ikke-erhvervsaktive (tilbagetrukne), men det antages, at disses samfundsmæssige placering for en betydelig dels vedkommende vil være bestemt af deres »historiske« socialklasse-tilhørsforhold.

ser: (1) *Arbejdere incl. lavere funktionærer*, der er karakteriseret ved hverken at eje produktionsmidler eller at have underordnede. (2) *Højere funktionærer*, der ikke ejer produktionsmidler, men som har underordnede. Her befinder sig fx ledende funktionærer i privat og offentlig virksomhed. (3) *Små selvstændige*, dvs. selvstændige med ingen eller kun op til tre underordnede. Her findes fx små næringsdrivende, detailhandlere, husmænd o. lign. (4) *Større selvstændige*, der (som de små selvstændige) ejer produktionsmidler, og som har forholdsvis mange underordnede (fire og derover).

Til forståelse af denne socialklasseinddeling må det understreges, at der ikke er tale om interviewpersonernes faktiske socialklassesituationer, idet operationaliseringen baseres på »livsstilling«, dvs. den stilling interviewpersonen har oplyst at have haft det meste af livet. Herved har man samtidig løst problemet vedrørende indplacering af tilbagetrukne i socialklasser. Der er dog en stor gruppe kvinder, hvis stilling er opgivet som »hjemmearbejdende husmor«, og som altså ikke kan indplaceres i den foreliggende socialklassekategorisering. Ud fra den betragtning, at husmødres levevilkår i stor udstrækning vil være bestemt af ægtefællens socialklassesituationer, kunne man kategorisere husmødrene i overensstemmelse med ægtefællens socialklasse, men man har i det følgende valgt at ekskludere denne »femte socialklasse« fra undersøgelsen, da der ikke er tale om nogen egentlig klasse.¹⁰⁾

Afsluttende skal det understreges, at persongrupperingen ikke prætenderer at angive interview-personernes objektive klassesituationer, da en undersøgelse heraf ville kræve en nøjere analyse, der bl. a. vanskeliggøres af spørgeskemaets udformning. Mønstret af klasser i Danmark er naturligvis mere komplekst og detaljeret end ovennævnte inddeling antyder, men der er anvendt to objektive inddelingskriterier, som tager udgangspunkt i reale arbejdsmæssige forhold.

3. De anvendte leveårskomponenter

Da nærværende undersøgelse baseres på et på forhånd udarbejdet spørgeskema, er der naturligvis – ved udsondringen af de elementer, som skal indgå i leveårsbegrebet – tale om en betydelig begrænsning, idet spørgeskemaet ikke specielt er konstrueret til at belyse spørgsmålet omkring ophobning af socio-økonomisk ulighed.

I en anden af socialforskningsinstituttets undersøgelser¹¹⁾ har man påpeget

10) Bl. a. dette forhold medfører at kønsproportionen i de enkelte klasser bliver meget forskellig. Mest lige er proportionen blandt arbejdere (427 mænd og 373 kvinder), mens den er meget skæv blandt selvstændige med fire underordnede og derover (38 mænd og 2 kvinder). Forskellen i kønsproportion fra socialklasse til socialklasse vil kunne påvirke nogle af de resultater, man når frem til, fx. vedr. helbred, jf. diskussionen herom i afsnit 7.

11) Jf. note 1), p. 109f.

følgende tre grundelementer i »en referenceramme for indholdet i velfærdsbegrebet«, nemlig *individuele ressourcer* (fx helbred), *placering i det fysiske økologiske og økonomiske miljø* (fx bolig og indkomst) samt *sociale relationer* (fx familierelationer), og på baggrund heraf er det i nærværende sammenhæng skønnet vigtigt så vidt muligt her at medtage levekårskomponenter, der tilsammen dækker de tre nævnte grundelementer. Ud fra det foreliggende spørgeskema er man nået frem til følgende *fire levekårsområder*, som på den ene side formodes at dække væsentlige aspekter ved de privatboende ældres livomstændigheder, men som på den anden side langt fra dækker alle områder af de ældres levetilstand (fx er indflydelsesforhold og politiske ressourcer, uddannelsesforhold m. m. slet ikke medtaget i ældreundersøgelsen):

- (1) *Helbredsforhold* (ad individuelle ressourcer)
- (2) *Boligforhold* (ad placering i det fysiske miljø)
- (3) *Økonomiske forhold* (ad placering i det økonomiske miljø)
- (4) *Kontaktforhold/social integration* (ad sociale relationer)

Ved udsondringen af disse fire levekårsområder siges der altså *ikke* noget om, at disse skulle være de *vigtigste* områder af levetilstandene blandt de ældre, men blot at der er tale om *vigtige elementer*.

Efter således at have fastlagt levekårsområderne er det næste problem, *hvilke variabler*,¹²⁾ *der skal eller bør indgå til belysning af de fire områder*. Også her er antallet af frihedsgrader beskedent på grund af det foreliggende spørgeskema. Endvidere har man – for at undgå at antyde en prioritering af ét eller flere af ovennævnte levekårsområder – besluttet, at antallet af komponenter *inden for* hver af de fire områder skulle være det samme. Endelig måtte det være en betingelse, at komponenterne inden for hvert område er en sikker og éntydig *indikator* på specifikke levekår. På denne baggrund er man nået frem til følgende komponenter (variabler):

ad (1) Helbredsforhold

01/ Interviewpersonens vurdering af eget helbred

Vurderingen er »global« forstået således, at besvarelsen af spørgsmålet tilsigter en beskrivelse af personens »almene velbefindende«, idet det ikke ved spørgsmålsformuleringen er ekspliciteret, om der skal lægges hovedvægt på somatiske eller psykiske forhold. Kategoriseringen er i øvrigt særdeles grov, idet der skelnes mellem »godt«, »nogenlunde« og »dårligt« helbred. I det følgende vil besvarelsen »godt« blive taget som udtryk for en tilfredsstillende eller »positiv« situation inden for den her omhandlede komponent, mens »nogenlunde« + »dårligt« antages at være en utilfredsstillende situation.

12) *Levekårskomponenter.*

02/ Interviewpersonens selvdiagnosticering vedr. smerter i visse led m. m.

Ved denne komponent tilsigtes en beskrivelse af mere »objektive«, hovedsageligt somatiske forhold, nemlig angivelse af smerter i »nakke/skuldre« og/eller »ryg/lænd« og/eller »albuer/knæ«. I det følgende er den tilfredsstillende gruppe (»positivgruppen«) personer, som ikke har nogen af de anførte smerter, mens det tages som udtryk for en utilfredsstillende situation, hvis interviewpersonen angiver én eller flere former for smerter som nævnt.

03/ Interviewpersonens selvdiagnosticering vedr. visse overvejende psykiske forhold

Denne variabel omfatter »søvnbesvær«, »nervøsitet« og »depression«. »Positivgruppen« omfatter her sådanne personer, som ikke har nogen af de nævnte »diagnoser«, mens »negativgruppen« har én eller flere af »diagnoserne«.

Som det fremgår, er der ved udvælgelsen af disse tre variabler langt fra givet en total beskrivelse af den ældres helbredssituation (og slet ikke af den ældres individuelle ressourcer i det hele taget). Fx er problemer med syn og hørelse ikke medtaget, og førlighedsproblemerne er kun medtaget indirekte f. s. v. som fx de nævnte smerter kan tages som udtryk for førlighedsproblemer. Her som på de følgende tre levkårsområder er der – som tidligere antydnet – tale om at belyse området gennem nogle *centrale, men ikke helt dækkende indikatorer*.

ad (2) Boligforhold

04/ Boligtype

Der tænkes her på, om interviewpersonen bor i »villa, rækkehus, landbrugs-ejendom o. lign.« eller i »etageejendom m. v.« Som indikator på en tilfredsstillende henhv. utilfredsstillende situation på boligområdet er denne komponent ret tvivlsom, men den er alligevel medtaget, eftersom komponenten *indirekte* og *tendentielt* udtrykker noget om de ældres adgang til have, let eller mindre let adgang til gade/vej-niveau, adgang til ren eller mindre ren luft etc. Man er opmærksom på det højst kritisable i at betegne det at bo i »villa, rækkehus etc.« som en tilfredsstillende situation, men fastholder alligevel komponenten, bl. a. fordi der i spørgeskemaet er meget få boligvariabler.

05/ Adgang til bad

Såfremt interviewpersonen har adgang til eget bad i husstanden, tages dette som udtryk for en tilfredsstillende situation – uagtet at badeinstallationerne kan være af svingende omfang og kvalitet. Omvendt anses det for at være utilfredsstillende, såfremt der ikke er bad i husstanden.

06/ Antal værelser pr. person i husstanden

I modsætning til den foregående komponent er denne ikke »naturligt dikotom«,

hvilket vil sige, at det under alle omstændigheder vil være tilfældigt, *hvor* man sætter grænsen mellem en tilfredsstillende og en utilfredsstillende situation. Da mange ældre – af indlysende grunde¹³⁾ – har relativt mange værelser, er grænsen for en tilfredsstillende situation på dette område sat ret højt, nemlig ved »flere end to værelser pr. person i husstanden«. Omvendt er det naturligvis også kritisabelt at betegne »mindre end to værelser pr. person i husstanden« som en ikke-tilfredsstillende situation, men bl. a. fordi de ældre faktisk råder over ret mange værelser fastholder man denne opdeling.

Af ovenstående fremgår, at der *samlet* er tale om en ret utilfredsstillende komponent-beskrivelse af de ældres boligforhold. Således er der fx ikke i spørgeskemaet indeholdt oplysninger om boligens udstyr (udover bad og køkken),¹⁴⁾ rekreative faciliteter osv. Det er banalt, men vigtigt at understrege, at undersøgelsens resultater står og falder med relevansen af de anvendte komponenter!

ad (3) Økonomiske forhold

07/ Husstandens personindkomst

Undersøgelsens indkomstoplysninger hidrører fra indkomståret 1976, og det er den samlede bruttoindkomst, der lægges til grund. For at løse problemet med ægtepar ctr. enlige opererer man med »personindkomsten« i husstanden, dvs. at hvis der er tale om et ældre ægtepar, divideres den samlede indkomst med to – uanset hvem af ægtefællerne, som har indkomster af hvilket omfang. Også her er afgørelsen af, hvad man skal forstå ved en »positiv« situation arbitrær, men grænsen er sat ved en personindkomst i 1976 på over 50.000 kr. Omvendt betragtes en »negativ« situation som en situation, hvor personindkomsten er under 20.000 kr., hvilket for ægtepars vedkommende altså vil sige under 40.000 kr.¹⁵⁾

08/ Besiddelse af aktier og/eller obligationer

Selv om opgørelser *alene* af økonomiske størrelser ikke kan siges at være et fyldestgørende udtryk for levestandarden, udgør indkomst og formue væsentlige ressourcer af betydning for andre leveforhold. Fx vil besiddelse af erhvervsformue være et udtryk for økonomisk magt, og en stor indkomst vil fx muliggøre en tilfredsstillende boligstandard. Det for undersøgelsen tilgrundliggende spørgeskema nødvendiggør, at interviewpersonens »besiddelse af aktier/obligationer til en værdi af over 5000 kr.« (efteråret 1977) betragtes som en »positiv« situation, mens ikke-besiddelse heraf betragtes som en »negativ« situation.

13) Fx. p. gr. a. at deres evt. børn i de fleste tilfælde forlængst vil være fraflyttet boligen, og p. gr. a. at mange ældre er i enkestand – uden at boligen »ændrer sig« af den grund.

14) Næsten alle privatboende ældre har eget køkken.

15) Dette er en meget høj afhængighedsgrad af folkepension og andre offentlige ydelser.

09/ *Besiddelse af fast ejendom*

Denne komponent kunne f. s. v. have været medtaget under det foregående levkårsområde, men medtages her som ét af flere mulige udtryk for den ældres formue. Atter må det erkendes, at det er vanskeligt med basis i saglige og objektive kriterier at afgøre, hvad man på dette område skal betegne som en »positiv« situation, men man har – efter at have gennemset en række tabeller på området – sat grænsen ved 500.000 kr., hvorefter det betegnes som en »positiv« tilstand, såfremt interviewpersonen har fast ejendom til en værdi af over 500.000 kr.¹⁶⁾ En »negativ« tilstand siges at foreligge, hvis pågældende ikke ejer fast ejendom (således heller ikke sommerhus, fx).

Bortset fra at det som nævnt ikke har været muligt at opgøre de ældres bruttoformue, synes der på det her omhandlede levkårsområde at være tale om en relativt tilfredsstillende komponent-»dækning«.

ad (4) Kontaktforhold/social integration

10/ *Overnatning hos slægtninge – eller omvendt*

Som ved flere af de tidligere nævnte komponenter er der også her et klart normativt aspekt ved at beskrive det som en »positiv« situation, hvis den ældre inden for det sidste år har overnattet hos børn eller andre slægtninge – eller omvendt, idet en høj grad af familieintegration vel ikke i alle tilfælde kan siges at være et udtryk for en ønskværdig tilstand. Principielt kan fravær af kontakt mellem den ældre og familien ikke under alle omstændigheder siges at udtrykke en »dysfunktion«, men da det formodes, at de fleste ældre trods alt lægger vægt på en vis kontakt med familien, tages det forhold, at den ældre »har overnattet hos slægtninge eller omvendt inden for det sidste år« som udtryk for en »positiv« situation.

11/ *Isolation*

Interviewpersoner, der angiver »sjældent« at være alene, opfattes i denne undersøgelse som værende i en »positiv« situation, mens personer, der »ofte« eller »af og til« er alene, opfattes som værende i en utilfredsstillende situation. Principielt kan man som ældre ønske at være isoleret (alene), men da de fleste ikke udtrykker noget ønske herom, fastholder man komponenten som netop nævnt.

12/ *Ensomhed*

Interviewpersoner, der angiver at de »sjældent« eller »aldrig« føler sig ensomme opfattes som værende i en »positiv« situation, mens personer, der »ofte« eller »af og til« føler sig ensomme, opfattes som værende i en »negativ« situation.

16) 16. almindelige vurdering.

Også her er der naturligvis et normativt aspekt, men det er vanskeligt at forestille sig, at ensomhed kan være en ønsket tilstand (et behov).

Man er opmærksom på, at der heller ikke på dette fjerde og sidste levkårsområde gennem de nævnte tre komponenter kan gives en bare nogenlunde dækkende beskrivelse af hele den komplekse problematik omkring social integration eller social »udstødning«.

Det blev i afsnit 1 nævnt, at man burde diskutere, om de tolv levkårskomponenter *tilsammen* kan siges at give et dækkende billede af de ældres levetilstand. Dette er helt indlysende *ikke* tilfældet, idet læseren sikkert allerede er opmærksom på, at der »mangler« et femte levkårsområde, nemlig de ældres *beskæftigelses- og arbejdsforhold*. Det er imidlertid helt bevidst, at dette område ikke er medtaget i den ovenfor præsenterede oversigt, idet den relevante problemstilling f. s. v. angår ældre *ikke primært* er arten af beskæftigelse og arbejdsmiljø – de fleste ældre har jo ikke nogen beskæftigelse. For de ældre drejer det sig snarere om problematikken erhvervsaktiv/tilbagetrukket.¹⁷⁾ Man kan sige, at der her foreligger en »naturlig« dikotomisering, men problemerne med at anvende en sådan turde være helt indlysende, thi skal det betragtes som en »positiv« situation at være tilbagetrukket eller at være erhvervsaktiv? Her vil det normative aspekt være så dominerende, at det hverken vil være tilrådeligt eller tilladeligt at foretage et valg, medmindre dette valg kunne begrundes empirisk, fx ved at alle eller de fleste tilbagetrukne ældre erklærede, at de ønsker at arbejde, og ved at alle, der faktisk arbejder, udtrykker ønske om at vedblive hermed. Men dette er – indlysende nok – ikke tilfældet. For så vidt er det et paradoks på den ene side i denne undersøgelse at gøre socialklasseinddelingen til den centrale baggrundsvariabel (denne variabel er som nævnt i afsnit 2 netop baseret på de ældres »historiske« arbejdsforhold), mens man på den anden side ikke inddrager de aktuelle arbejdsforhold (eller mangel på samme) i undersøgelsen, men det har altså ikke været muligt at inddrage disse forhold *direkte* i nærværende sammenhæng. Derimod vil de ældres forhold til arbejdsmarkedet *indirekte* spille en rolle, hvilket belyses nærmere i afsnit 7. Her må det altså understreges, at *de levkårs, som undersøges i det følgende, ikke direkte omfatter de ældres levkårs i relation til arbejdslivet*. Dette er at beklage, eftersom det har vist sig, at klassespecifikke forskelle i høj grad op-

17) Erhvervsfrekvenserne er *markant* forskellige i de forskellige socialklasser, og specielt er forskellen stor mellem arbejdere og større selvstændige. Det er fx. kun 15 pct. af de *mandlige* arbejdere i alderen 67–79 år, som er erhvervsaktive, mens dette gælder *halvdelen* af større selvstændige. Blandt 70+årige mænd accentueres denne forskel, idet kun 1 pct. af arbejderne i denne aldersklasse er erhvervsaktive, mens dette gælder 1/3 af de større selvstændige. Hvad mandlige højere funktionærer angår er forholdsvis mange aktive frem til det 70. år, hvor erhvervsfrekvensen falder brat. Derimod er der relativt mange små selvstændige, som fortsætter ud over det 70. år (21 pct. af de 70+årige mandlige små selvstændige). Blandt *kvinderne* er det socialklassen af arbejdere som dominerer, og for disse kvindelige arbejdere gælder, at meget få fortsætter efter det 65. år; således er erhvervsfrekvensen blandt 65–66-årige kvinder 25 pct. og 15 pct. blandt 67–69-årige kvindelige arbejdere.

træder på dette område.¹⁸⁾ Meget komprimeret kan man sige, at det først og fremmest er arbejdere, som udsættes for pludseligt, førtidigt arbejdsophør, mens større selvstændige i vidt omfang arbejder ud over pensionsalderen, praktiserer »glidende« tilbagetrækning og i høj grad selv kan tilrettelægge arbejdsprocessen. Endvidere synes varigt arbejdsophør ikke at mindske de forud for tilbagetrækningen eksisterende socialklassespecifikke uligheder, men er snarere ulighedskonserverende.¹⁹⁾

4. Undersøgelsens første fase

I denne fase af undersøgelsen belyses som nævnt, hvorledes socialklasserne er karakteriseret m. h. t. hver af de udsøndrede levkårskomponenter, idet komponenterne gennemgås levkårsområde for levkårsområde. Det understreges, at det, der her (og i de følgende to faser) interesserer, er, om der kan konstateres forskelle m. h. t. socialklasse – uagtet hvad disse forskelle skyldes.²⁰⁾ I det afsluttende afsnit diskuteres betydningen af eventuelle »mellemkommende« baggrundsvariabler.

Et andet problem, der må berøres, inden selve den empiriske kortlægning af den socio-økonomiske ulighed kan påbegyndes, er, om fremstillingen bør fokusere på de »positive« eller de »negative« situationer. I en tidligere omtalt undersøgelse²¹⁾ er der argumenteret for at lægge hovedvægten på en beskrivelse af de »dårlige forhold«, men i det følgende vil man imidlertid lægge *hovedvægten* på en beskrivelse af hvilke socialklasser, der især er i en »positiv« eller en »privilegeret« situation.

Den relative andel interviewpersoner med en given »positiv« karakteristik i forskellige socialklasser fremgår af tabel 1. Hvad *helbredsområdet* angår ses der en tydelig tendens til, at arbejderklassen (incl. lavere funktionærer) er dårligst stillet, mens større selvstændige²²⁾ er karakteriseret mest »positivt«. Fx angiver kun halvdelen af arbejderne at have et »godt« helbred, mens den tilsvarende andel for de større selvstændiges vedkommende er knap 2/3. Også højere funktionærer synes at have en relativt »positiv« helbreds-karakteristik; fx svarer disses vurdering af eget helbred til de større selvstændiges vurdering. Derimod synes de små selvstændiges helbredssituation – ud fra de her foreliggende komponenter – mere at svare til arbejderne end til de større selvstændi-

18) Jf. Henning Olsen og Gert Hansen, Ældres arbejdsophør, socialforskningsinstituttets publikation 79, København 1977 samt Henning Olsen, Nogle aspekter af ældres arbejdsophør – hovedresultater fra socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre, i Socialt Tidsskrift nr. 6, 1977.

19) Jf. Henning Olsen, Nogle aspekter . . . , op. cit., p. 179.

20) Det blev fx. tidligere fremhævet, at kønsproportionerne er højst forskellige i de forskellige socialklasser, men dette er jo netop også et udtryk for klassedelingen. Synspunktet på dette sted i fremstillingen har været, at klassetilhørsforholdet har *primat* frem for andre variabler.

21) Jf. Erik Jørgen Hansen, op. cit., p. 119ff.

22) Med fire underordnede og derover.

ges helbred. Ser man *alene* på interviewpersonernes selvdiagnosticering vedrørende visse overvejende psykiske forhold, er tendensen også helt tydelig, idet godt 70 pct. af de større selvstændige hverken er søvnbesværede, nervøse eller depressive, mens det samme kun gælder godt 50 pct. af arbejderne.

Tabel 1. Den relative andel personer med en given karakteristik i forskellige socialklasser (første fase)

	Helbred			Bolig			Økonomi			Kontakter			
	Eget helbred karakteriseres som »godt«	Personer der hverken er søvnbesværede, nervøse eller depressive	Personer der hverken har smerter i skuldre, ryg, lænd, hænder, albuer eller knæ	Personer der bor i villa, rækkehus, landbrugsejendom o. l.	Personer der har eget bad	Personer der bor i husstande med flere end to værelser pr. person	Personer der har aktier og/eller obligationer til en værdi af over 5000 kr.	Personer der har fast ejendom til en værdi af over 500.000 kr.	Personer der bor i en husstand, hvor den gennemsn. personindk. er over 50.000 pr. år	Pers. der har overnattet hos barn ell. anden slægt. inden for det sidste år – ell. omv.	Personer der »sjældent« er alene	Personer der »sjældent« eller »aldrig« er ensomme	Uvægtet gennemsnit af de anførte relative andele
Arbejdere incl. funktionærer u. underordnede	50	53	37	45	77	17	14	4	12	59	71	84	44
Højere funktionærer	65	62	49	45	89	20	40	10	39	69	81	92	55
Selvstændige m. 0–3 underordn.	54	66	40	79	85	25	30	18	11	63	80	87	53
Selvstændige m. 4 underordn. og derover	64	71	50	67	100	47	61	33	53	72	97	95	68

Note: Antal personer i de enkelte socialklasser er:

Arbejdere 800

Højere funktionærer 166

Små selvstændige 438

Større selvstændige 39.

På *boligområdet* er det især selvstændige som sådan, hvis boligtype oftest er sådan, at de – mere frekvent end lønarbejderne – må formodes at have let adgang til gadeniveau, have, forholdsvis ren luft etc. Under halvdelen af arbejderne bor i villa, rækkehus o. lign., mens 2/3 af de større selvstændige gør dette. Med hensyn til forekomsten af badeværelse eller anden badeinstallation i de ældres husstande, optræder den mest markante forskel, når man sammen-

ligner arbejderklassen med større selvstændige, idet *alle* større selvstændige har adgang til bad i husstanden, men dette kun gælder godt 3/4 af ældre arbejdere. Hvad endelig angår komponenten »antal værelser pr. person i husstanden« er der en ganske overvældende tendens til, at større selvstændige er i den mest »positive« situation, idet knap halvdelen af disse bor i husstande med flere end to værelser pr. person, mens dette gælder under 1/5 af arbejderne. Højere funktionærer og små selvstændige er m. h. t. de to sidstnævnte komponenter placeret *mellem* arbejdere og større selvstændige.

Ud fra de foreliggende komponenter til belysning af de ældres *økonomiske forhold*²³⁾ synes det muligt at konstatere, at klasseforskellene her er væsentlig større end de ovenfor omtalte forskelle m. h. t. helbred og bolig. Hvad *indkomsterne* angår er de større selvstændige i en klart »positiv« situation sammenlignet med arbejderne, idet over halvdelen af større selvstændige bor i husstande, hvor »personindkomsten«²⁴⁾ er over 50.000 kr. (1976), hvilket for et ægtepars vedkommende vil sige over 100.000 kr., mens den tilsvarende andel for arbejdernes vedkommende er godt 1/10. Også højere funktionærer har gennemgående en »positiv« indkomstsituation, idet knap 2/5 lever i husstande, hvor »personindkomsten« i 1976 var over 50.000 kr.²⁵⁾ Ud fra den foreliggende komponent synes det muligt at konkludere, at de små selvstændige har en svagt ringere indkomstsituation end arbejderne. Som tidligere nævnt diskuteres det i afsnit 7, hvilke »mellemkommende« variabler, som kan »forklare« de fundne forskelle. Allerede her skal det imidlertid kort nævnes at hvad indkomstoplysningerne og -forskellene angår, hænger disse indlysende nok bl. a. sammen med socialklassernes forskellige *tilbagetrækningsmønstre*, idet større selvstændige typisk vedbliver at være erhvervsaktive udover pensionsalderen.²⁶⁾

Det har ikke været muligt at fremlægge omfanget af de ældres samlede *bruttoformue*, men de to i det foregående afsnit nævnte *formuekomponenter* skulle give en central, indikatorisk belysning af området. Også her er forskellen mellem arbejdere og større selvstændige særlig påfaldende. Mens godt 3/5 af de større selvstændige har aktier og/eller obligationer til en værdi af over 5.000 kr., er den tilsvarende andel for arbejdernes vedkommende kun godt 1/10. Det må dog nævnes at også forholdsvis mange højere funktionærer har aktier/obligationer over den nævnte værdi. Hvad endelig formue i form af fast ejendom angår er forskellen mellem arbejdere og større selvstændige væsentlig større

23) Jf. afsnit 3.

24) Jf. note 23).

25) Ser vi på »negativgruppen« er det først og fremmest små selvstændige og arbejdere, som har lave »personindkomster«, d. v. s. indkomster i 1976 under 20.000 kr.; andelen er for de to socialklassers vedkommende omkring 1/3. Det må dog samtidig nævnes, at 10–20 pct. af højere funktionærer og større selvstændige også har tilsvarende lave »personindkomster«, hvilket altså vil sige, at ikke alle større selvstændige er i en »positiv« indkomstsituation. I denne forbindelse må der gøres opmærksom på, at socialklasseinddelingen er baseret på interviewpersonernes »livsstilling«, hvilket vil sige, at enkelte større selvstændiges aktuelle stilling kan være en anden end »livsstillingen«.

26) Jf. slutningen af det foregående afsnit. Se også note 17).

end man skulle formode, når man betænker at det trods alt er op mod halvdelen af ældre arbejdere, som bor i villa, rækkehus o. lign. Kun 4 pct. af arbejderne har fast ejendom til en værdi af over 500.000 kr., mens dette gælder 1/3 af de større selvstændige. Denne markante forskel indicerer, at arbejderne ejerboliger gennemgående er af ringere kvantitet/kvalitet end de større selvstændiges ejerboliger, men skyldes også, at de større selvstændige besidder erhvervsejendomme.²⁷⁾

Til sidst i dette afsnit skal man se på de ældres *kontaktforhold* og *sociale integration*. I modsætning til de tre foregående levkårsområder kunne man på dette område umiddelbart formode, at klassespecifikke forskelle ikke ville optræde. Det kunne endog formodes, at såfremt sådanne forskelle optræder, ville det være arbejderne, som er i en »positiv« situation. Tidligere undersøgelser på dette felt synes imidlertid ikke at bekræfte denne opfattelse. Fx fremhæves det i en rapport fra socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre,²⁸⁾ at der synes at eksistere sociale mekanismer, som muliggør at personer fra »højere« socialklasser lettere fastholder og udvikler familiekontakter, og det nævnes, at selvstændige i mindre grad end arbejdere er både isolerede og ensomme.²⁹⁾ Ser man på de i tabel 1 præsenterede tre komponenter til belysning af de ældres sociale integration, synes der da også at være en tendens til, at det især er større selvstændige, som også er i en »priviligeret« situation på dette felt. Men forskellene mellem socialklasserne er her ikke særlig store, idet der i det hele taget ikke er mange »isolerede« eller »ensomme«.

Spørgsmålet er nu, om der ud fra det foreliggende materiale kan siges at gøre sig nogle *klassespecifikke tendenser* gældende, idet det understreges, at man endnu slet ikke har beskæftiget sig med problemerne omkring *klassespecifik ophobning* af ulighed. Svaret på dette spørgsmål er tydeligvis bekræftende, idet et uvægtet gennemsnit af de i tabel 1 anførte relative andele viser, at omkring 2/3 af de større selvstændige i gennemsnit på de tolv komponenter er i en »positiv« tilstand, mens dette gælder under halvdelen af arbejderne. For de højere funktionærer og små selvstændige er det uvægtede gennemsnit godt 50 pct.

5. Undersøgelsens anden fase

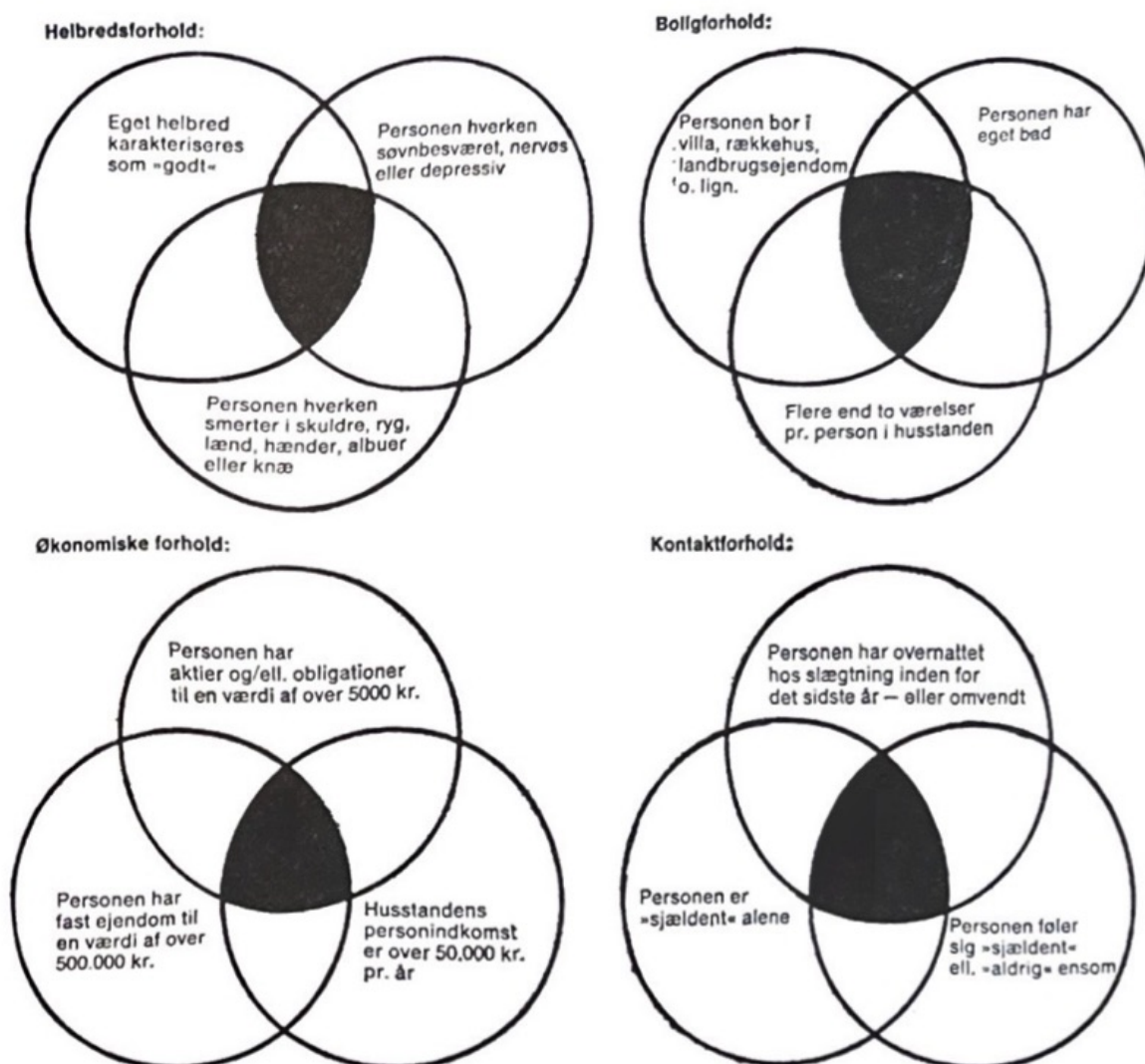
I dette afsnit undersøges det, om der optræder en *klassespecifik ophobning* af bestemte karakteristika *inden for* de fire levkårselementer. Man interesserer sig altså for de i figur 1 med sort angivne *fællesmængder* af »positive« karakteristika og undersøger hvor mange der i hver socialklasse simultant opfylder de tre »positiv«-betingelser inden for hvert område. Herved tillægges levkårs-

27) Dette svarer også til, at de større selvstændige fx. har flere værelser pr. person i husstanden end arbejderne har.

28) Henning Olsen, Jette Pio og Gert Hansen, Familiekontakter i den tidlige alderdom, socialforskningsinstituttets publikation nr. 74, København 1976, p. 117.

29) Note 28), p. 120.

Fig. 1. Anden fase i undersøgelsen af ophobning af social ulighed blandt de ældre (positivgruppen)

komponenterne inden for hvert område principielt samme betydning, og man følger på dette område den såkaldte velfærdsundersøgelse.³⁰⁾ Sagt på en anden måde indgår komponenterne med samme vægte.

De omtalte fællesmængder fremgår af tabel 2. For at kunne få et indtryk af en mulig klassespecifik ophobning inden for de fire områder, må man imidlertid se den faktiske fællesmængde i relation til fællesmængdernes teoretiske maksimum og minimum.³¹⁾ Man har derfor i figur 2 sammenfattet oplysningerne

30) Jf. Erik Jørgen Hansen, op. cit., p. 122ff.

31) Det »teoretiske« procentuelle maksimum er naturligvis identisk med den konstaterede laveste frekvens, mens minimum beregnes som:
 $(100 \div (\text{summen af residualerne})) \text{ pct.}$, hvor residualerne er:
 $(100 \div (\text{de konstaterede frekvenser})) \text{ pct.}$

fra tabel 1-2 i en oversigt, som på en instruktiv måde skulle kunne vise eventuelle *forskelle i ophobningsgrader*. Når den procentuelle størrelse af den faktiske fællesmængde ligger tættest ved det teoretiske minimum er ophobningen af »positive« karakteristika ringe, mens det modsatte er tilfældet, når den faktiske fællesmængde ligger tættest ved det teoretiske maksimum.

Tabel 2. Den relative andel personer med en given karakteristik i forskellige socialklasser (anden fase)

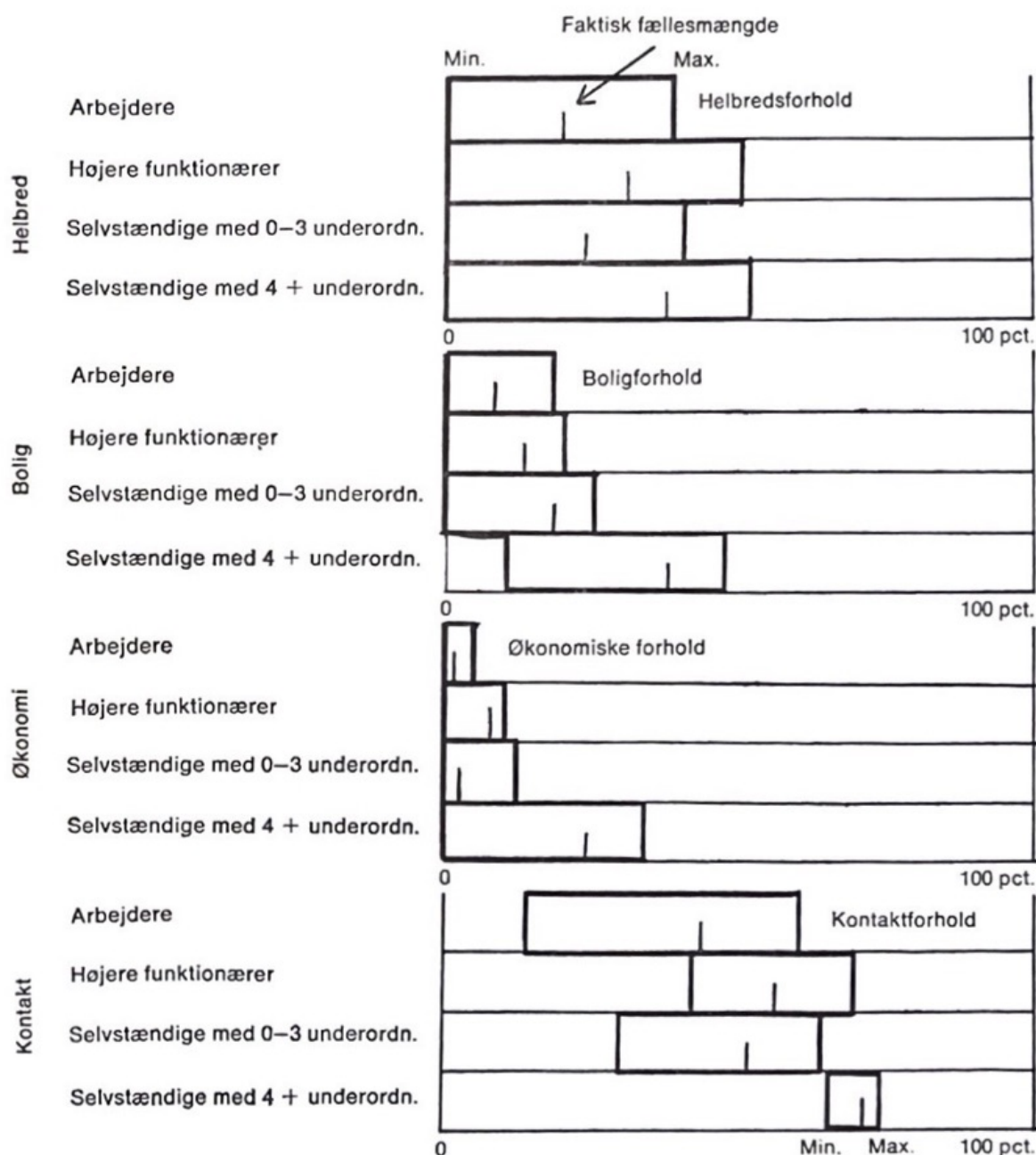
	Personer der opfylder alle tre »positive« helbreds-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »negative« helbreds-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »positive« bolig-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »negative« bolig-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »positive« økonomi-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »negative« økonomi-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »positive« kontakt-karakteristika	Personer der opfylder alle tre »negative« kontakt-karakteristika
Arbejdere incl. funktionærer uden underordnede	20	26	8	14	1	19	43	6
Højere funktionærer	30	15	13	7	7	8	56	1
Selvstændige med 0-3 underordnede	24	17	18	5	3	7	51	4
Selvstændige med 4 underordnede og derover	37	13	39	–	23	8	69	–

Med hensyn til *helbredsområdet* fremgår det tydeligt af figur 2, at den »positive« ophobning er størst for de større selvstændiges vedkommende, men også for de små selvstændiges og højere funktionærers vedkommende er der en *tendens* til »positiv« ophobning. For arbejdernes vedkommende er den faktiske fællesmængde placeret midt imellem maksimum og minimum, hvilket vil sige, at der ikke foreligger en »positiv« ophobning. Focuserede man i stedet på ophobning af »negative« karakteristika ville man – med »omvendt fortegn« – nå frem til samme resultat. Dette betyder – sagt med andre ord, at den socialklassespecifikke ulighed mellem arbejdere og større selvstændige *akcentueres*, når man simultant fokuserer på de tre helbreds-komponenter. Således er der næsten dobbelt så mange større selvstændige som arbejdere, der *samtidigt* opfylder de tre »positive« helbreds-karakteristika.³²⁾

Også på *boligområdet* er der, jf. figur 2, tendens til »positiv«-ophobning

32) 37 pct. ctr. 20 pct.

Fig. 2. Minimal, maximal og faktisk fællesmængde af tre karakteristika. Særskilt for helbred, bolig, økonomi og kontakter samt særskilt efter socialklasse (anden fase)

f. s. v. angår selvstændige og højere funktionærer, mens der ikke foreligger en »positiv«-ophobning for arbejdernes vedkommende.³³⁾ Atter er ophobningen særlig tydelig for de større selvstændiges vedkommende, og der er næsten fem gange så mange større selvstændige som arbejdere, der har en simultant »posi-

33) Den faktiske fællesmængde er også her placeret midt imellem maximum og minimum.

tiv« boligsituation.³⁴⁾ Forskellene mellem klasserne på boligområdet fremgår også af, at det teoretiske minimum er større end nul for de større selvstændiges vedkommende, men nul pct. for de øvrige socialklassers vedkommende. Tilsvarende er maximum for større selvstændiges vedkommende også markant større end hvad angår tre andre socialklasser.

Hvad de økonomiske forhold angår er fællesmængderne (i procent af socialklasserne) i alle fire klasser ret beskedne, hvilket bl. a. hænger sammen med at »positiv«-betingelserne er sat forholdsvis højt, jf afsnit 3. Således er det kun ca. $\frac{1}{4}$ af de større selvstændige, som både har aktier/obligationer til en værdi af over 5.000 kr. og fast ejendom (incl. sommerhus o. lign.) til en værdi af over 500.000 kr. og en »personindkomst« på over 50.000 kr. (1976). Men når udgangspunktet tages i »positivgruppen« er forskellen i fællesmængde mellem arbejderklassen og de større selvstændige på det økonomiske område endnu mere markant end på boligområdet, idet der er 20–25 gange flere større selvstændige, der samtidigt opfylder de tre positivbetingelser, end arbejdere. På dette område er større selvstændige klart bedre stillede end de tre øvrige socialklasser. Hvad endelig angår de ovenfor omtalte ophobningstendenser, fremgår det af figur 2, at både større selvstændige og højere funktionærer på økonomiområdet ophober »positivt«, mens dette ikke er tilfældet for arbejdere og små selvstændiges vedkommende.³⁵⁾

Området vedrørende *kontaktforhold og social integration* adskiller sig – som det fremgår af figur 2 – fra de tre øvrige områder derved, at der for alle socialklasser er en tendens til »positiv«-ophobning, idet den faktiske fællesmængde i alle tilfælde er placeret tættest ved maximum. F. s. v. kan man altså ikke på dette sidste område konkludere, at der foreligger en klassespecifik ophobning af »positive« (eller »negative«) karakteristika. Men på grund af placeringen af manimum/maximum i de enkelte socialklasser³⁶⁾ kommer man alligevel frem til den situation, at der er en betydelig forskel mellem de forskellige socialklassers fællesmængder (fællesmængden udtrykkes som en procent af hele socialklassen), jf. tabel 2. Således har knap 70 pct. af større selvstændige en samtidig »positiv« tilstand på alle tre integrations-komponenter, mens den tilsvarende andel for

34) Fællesmængden af »gode« boligforhold er for arbejdernes vedkommende 8 pct. mod 39 pct. for de større selvstændiges vedkommende.

35) Hvad klassespecifik ophobning af »negative« karakteristika på økonomiområdet angår, viser det sig at forskellen mellem socialklasserne ikke er af samme omfang, men det fremgår også at de samme *tendentielle* forskelle mellem socialklasserne findes. Således er det under 10 pct. af højere funktionærer, små selvstændige og større selvstændige, som *samtidigt* har en »utilfredsstillende« situation på økonomiområdet, d. v. s. både er karakteriseret ved en »personindkomst« i husstanden på under 20.000 kr. og ved ikke at have aktier og/eller obligationer og ved ikke at eje fast ejendom (således heller ikke i form af sommerhus el. lign.). For arbejderklassen er den tilsvarende andel knapt 20 pct. Heraf ses også, at man tilsyneladende ved at se *alene* på »negative«-grupper – i hvert fald som her inden for økonomiområdet – får mindre socialklassespecifikke forskelle end når man fokuserer på andelen af »privilegerede« eller »positivt« stillede inden for forskellige socialklasser.

36) Fx. er minimum for større selvstændige større end maximum for arbejdere.

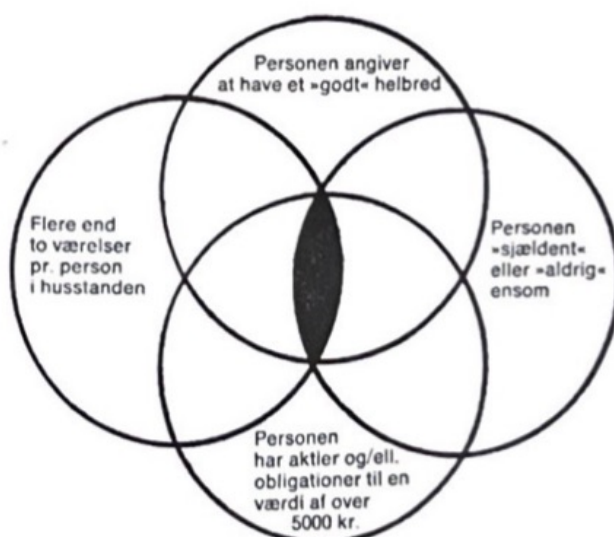
arbejdernes vedkommende kun er godt 40 pct. Som i tidligere tilfælde er højere funktionærer og små selvstændige også her placeret midt imellem arbejdere og større selvstændige.

I dette afsnit er det – bortset fra det vedrørende kontaktområdet nævnte forbehold – påvist, at *der inden for væsentlige levkårsområder i alderdommen optræder en klassespecifik ophobning af »positive« karakteristika* samt at der på alle de fire her undersøgte områder er tale om, at det især er de større selvstændige, som er placeret i den mest »tilfredsstillende« tilstand. Dermed er imidlertid ikke påvist, at der også foreligger en klassespecifik ophobning *mellem* levkårsområder, hvilket nu skal undersøges i tredje og sidste fase.

6. Undersøgelsens tredje fase

Principielt kunne det tænkes, at en klassespecifik ophobning af ulighed *mellem* levkårsområderne *ikke* gør sig gældende – uagtet at en ophobning *inden for* de enkelte områder³⁷⁾ netop er påvist, men dette er snarere en *abstrakt* frem for en *reel* mulighed. I forbindelse med undersøgelsen af ophobning af »positive« karakteristika mellem de fire levkårsområder opstår i øvrigt et problem, der er sammenhængende med bl. a. stikprøvens relativt beskedne størrelse.³⁸⁾ I princippet burde man nemlig nu fokusere på den »positive« (evt. også den »negative«) fællesmængde af *alle tolv her anvendte levkårskomponenter*, men det

Fig. 3. Tredje fase i undersøgelsen af ophobning af social ulighed blandt de ældre (positivgruppen)

37) Bortset fra kontaktområdet, hvor der dog også var tale om betydelige forskelle mellem de faktiske fællesmængder i socialklasserne.

38) Se note 3).

siger sig selv, at risikoen for at fællesmængden simpelthen bliver lig nul, når man samtidig opererer med et så stort antal komponenter, er overhængende. Herved vil konklusioner vedrørende emnet i den tredje fase blive umuliggjort – bortset fra at man i givet fald ville kunne sige, at ingen personer i nogen socialklasse er så »privilegeret«, at de pågældende *samtidigt* opfylder alle tolv »positive« karakteristika.³⁹⁾

På baggrund af disse overvejelser har man besluttet at påbegynde nærværende fase med af de fire levkårsområder at udtrække en formodet central komponent, jf. figur 3. På helbredsområdet har man skønnet, at interviewpersonens »globale« opfattelse af eget helbred (den almene psyko-somatiske tilstand) måtte være den bedste indikator, eftersom de to øvrige komponenter er af mere »speciel«/»partiel« art. Hvad boligområdet angår har man udpeget antal værelser pr. person som »områdetypisk« indikator, bl. a. fordi komponenten boligtype er ret kritisabel som komponent overhovedet. Med hensyn til de økonomiske forhold har man den opfattelse, at formueforholdene nok er en bedre indikator på den almindelige økonomiske situation for den ældre end indkomstforholdene, hvorfor man som komponent har udpeget besiddelse af aktier og/eller obligationer til en værdi af over 5000 kr.⁴⁰⁾ Hvad endelig angår social integration har man udpeget den mindst tvivlsomme komponent (ensomhed), idet fx isolation – i modsætning til ensomhed – *kan* tænkes i visse tilfælde at være en selvønsket situation. Ved beregningen af fællesmængder mellem de *fire komponenter fra fire levkårsområder* indgår komponenterne også her principielt med lige vægt.⁴¹⁾

Det fremgår af tabel 3 at den relative andel personer med de fire nævnte »positive« karakteristika er *meget forskellig* i de fire socialklasser. Atter her er forskellen mellem arbejdere (incl. lavere funktionærer) og større selvstændige særlig iøjnefaldende, idet der er *omkring 15 gange så mange* større selvstændige, der samtidigt opfylder de fire »positive« område-komponenter. Det ses også, at man ved anvendelse alene af fire komponenter ved beregning af »tværgående« fællesmængder kommer ned på ret små procentuelle andele – netop bortset fra de større selvstændige, som for 1/3 vedkommende opfylder de fire »positiv«-betingelser. Omvendt er der *ingen* større selvstændige, som *samtidigt* opfylder de fire ikke-»positive« betingelser.

39) Problemet er særlig stort f. s. v. angår større selvstændige, der ialt kun udgør 39 personer. Havde undersøgelsen af de ældres forhold i efteråret 1977 været specielt tilrettelagt for nærværende ophobningsproblemstillinger, skulle man altså fx. have gennemført en såkaldt »oversampling« på socialklasser om hvilke man på forhånd kunne vide, at deres relative andel af befolkningen er begrænset.

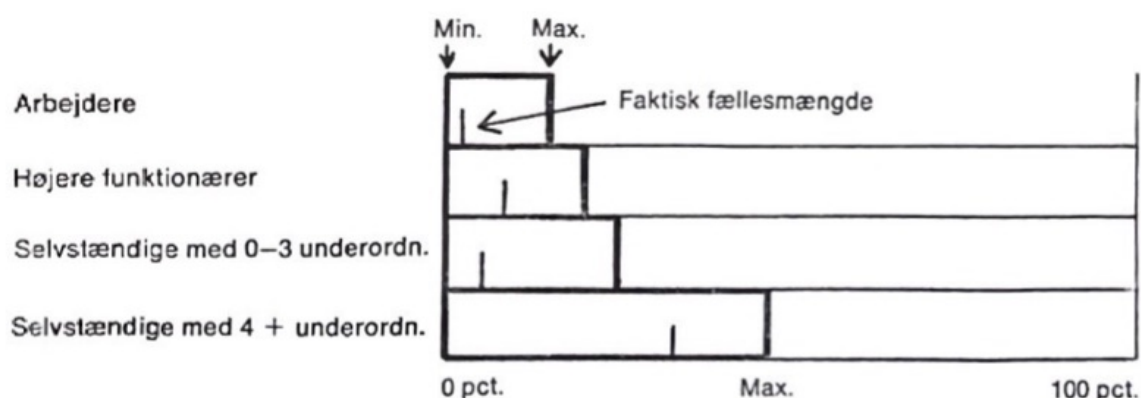
40) Det er vedvarende »positiv«gruppen, der først og fremmest fokuseres på.

41) Jf. indledningen til afsnit 5.

Tabel 3. Den relative andel personer med en given karakteristik i forskellige socialklasser (tredje fase)

Personer der <i>samtidigt</i> opfylder følgende betingelser:		
	1. Personens helbred »godt« 2. Flere end to værelser pr. person 3. Aktier/obligationer til værdi over 5000 kr. 4. Personen »sjældent« eller »aldrig« ensom	1. Personens helbred »dårligt«/ »nogenlunde« 2. Under to værelser pr. person i husstanden 3. Aktier/obligationer til værdi af 0 kr., d. v. s. ingen værdipapirer 4. Personen »ofte« eller »af og til« ensom
Arbejdere incl. funktionærer uden underordnede	2	7
Højere funktionærer	8	3
Selvstændige med 0-3 underordnede	5	3
Selvstændige med 4 underordnede og derover	33	-

Fig. 4. Minimal, maximal og faktisk fællesmængde af fire positive karakteristika (jf. 3), særskilt efter socialklasse (tredje fase)

Hvad klassespecifik ophobning af de fire »positiv«-omstændigheder angår fremgår det tydeligt af figur 4, at kun større selvstændige ophober positivt, dvs. at den faktiske fællesmængde (i procent af hele socialklassen) er placeret tættest ved det teoretiske maksimum, mens der for de øvrige socialklassers vedkommende foreligger »venstre-ophobning«, dvs. ophobning nær minimum. Da man i det foregående afsnit fokuserer på ophobningen *inden for* levekårsområder var det ikke kun større selvstændige, som ophobede positivt. Det synes altså som om en ophobning, der »går på tværs« af levekårsområder, akcentuerer de i forvejen blotlagte socialklassespecifikke forskelle, hvorefter det énty-

digt er større selvstændige, som er i en »priviligeret« eller »tilfredsstillende« situation, mens arbejdere i stærkt begrænset omfang eller slet ikke er i sådanne situationer.

Det er allerede omtalt, at en beregning af fællesmængder baseret på et større antal komponenter tenderer til at fællesmængderne nærmer sig nul. Dette fremgår klart af tabel 4, hvor man i stedet for at tabellere på én komponent fra hvert levekårsområde anvender to komponenter fra hvert af de fire områder.⁴²⁾

Tabel 4. Den relative andel personer med en given karakteristik i forskellige socialklasser (tredje fase)

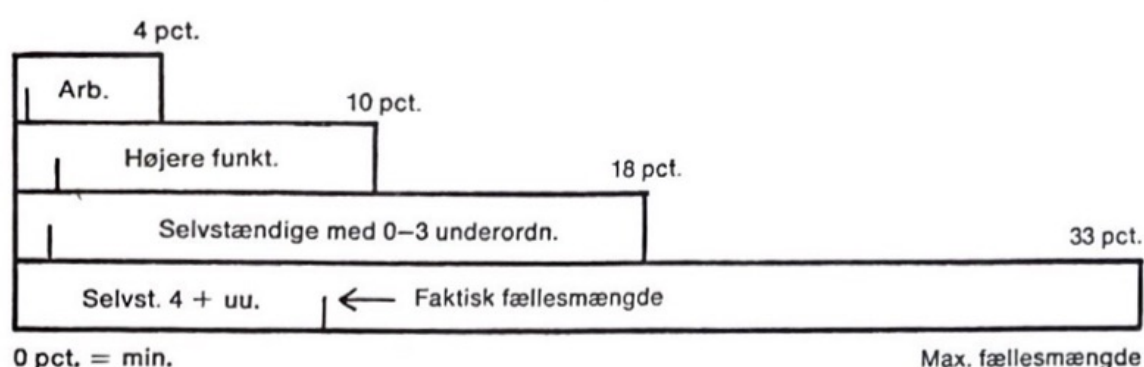
Personer der <i>samtidigt</i> opfylder følgende betingelser:		
	1. Eget helbred »godt« 2. Hverken søvnbesvær, nervøsitet eller depression 3. Eget bad 4. Flere end to værelser pr. person i husstanden 5. Aktier/obligationer til værdi af over 5.000 kr. 6. Fast ejendom til værdi af over 500.000 kr. 7. Personer der »sjældent« er alene 8. Personer der »sjældent eller »aldrig« er ensomme	1. Eget helbred »dårligt« eller »nogenlunde« 2. Søvnbesvær/nervøsitet/depression 3. Ikke eget bad 4. To værelser og derunder pr. person 5. Aktier/obligationer til værdi af 0 kr. 6. Fast ejendom til værdi af 0 kr. 7. Personer »ofte«/»af og til« alene 8. Personer »ofte«/»af og til« ensomme
Arbejdere incl. funktionærer uden underordnede	0	2
Højere funktionærer	1	—
Selvstændige med 0-3 underordnede	1	—
Selvstændige med 4 underordnede og derover	9	—

For arbejderklassen bliver »positiv«-fællesmængden i pct. af alle arbejdere simpelthen nul, men det er dog bemærkelsesværdigt, at omkring 1/10 af de større selvstændige *samtidigt* opfylder alle otte »positiv«-betingelser. Det synes altså som om, der inden for klassen af større selvstændige findes en i mange dimensioner og på de fleste områder virkelig privilegeret gruppe. På grund af stikprøvens størrelse (men også af andre grunde) er det ikke muligt at lokalisere og karakterisere en sådan hyper-privilegeret klasse, men det kan *formodes*, at det drejer sig om storbesiddere af jord-, handels-, finans- og/eller industrikapi-

42) Der skal ikke her nærmere redegøres for, hvorledes og efter hvilke kriterier man har ekskluderet en af de tre komponenter fra hvert leveområde.

tal, kort sagt *borgerskabet* eller *kapitalistklassen*.⁴³⁾ At undersøgelsens socialklasse af større selvstændige i virkeligheden er *en relativt heterogen gruppe*, som ikke udelukkende omfatter borgerskabet, fremgår også af figur 5, hvor det nu viser sig, at ingen socialklasser ophober »positivt«, idet de procentuelle faktiske fællesmængder for både arbejdere, højere funktionærer, små selvstændige og større selvstændige er placeret tættest ved den minimale fællesmængde,⁴⁴⁾ omend fællesmængden for større selvstændige vedvarende er placeret relativt længst »til højre«, altså relativt tættest ved maksimum.

Fig. 5. Minimal, maximal og faktisk fællesmængde af otte positive karakteristika (jf. tabel 4), særskilt efter socialklasse (tredje fase)

Med grundlag i den samlede fremstilling (fase 1-3) synes det herefter hævet over enhver tvivl, at der faktisk blandt de ældre findes *en klassespecifik socio-økonomisk ulighed* og at der forekommer *en klassespecifik ophobning af levekårskomponenterne*.

7. Afsluttende bemærkninger

Efter at den empiriske undersøgelses tre faser hermed er afsluttet, skal det – som nævnt – til sidst diskuteres, *hvilke begrænsninger*, der er knyttet til ovenstående påvisning af klassespecifik ulighed i alderdommen, og *hvilke årsager* det er muligt at påpege i forbindelse med denne påvisning.

Det er banalt, men vedvarende væsentligt at understrege, at en fremstillings konklusioner er bundet til en række mere eller mindre adækvate *antagelser* og *forudsætninger*. Nogle af disse kan være *normative*, og dermed bliver konklusionerne naturligvis også normative. Det er derfor altid vigtigt, at sådanne anta-

43) Umiddelbart kan ikke alle større selvstændige siges at tilhøre borgerskabet, eftersom fire underordnede fx. kan være hustru, en datter og en søn. (Eksemplet forekommer ikke i undersøgelsesmateriale, men er principielt muligt, således som socialklasseinddelingen er foretaget).

44) Fællesmængder er som nævnt her beregnet på basis af otte levekårskomponenter.

gelser og forudsætninger altid *ekspliciteres*, idet dette er forudsætningen for at læseren kan *gennemskue* og *tage kritisk stilling* til analysen. Ovenstående fremstilling baseres på i det mindste to væsentlige forhold. *For det første* opfattes det danske samfund som et klassesamfund, og der tages dermed indirekte afstand for den opfattelse, at den sociale ulighed alene skulle være et udtryk for en *social stratifikation*.⁴⁵⁾ I denne forbindelse påstås det også, at det er muligt at *operationalisere* klassebegrebet på en måde, som muliggør dets anvendelse i empirisk sammenhæng. *For det andet* blev det antydnet, at de udsondrede levekårsområder og -komponenter, omend de ikke er udtømmende for en beskrivelse af de ældres levkår, så dog *tilsammen* burde give et *bredt* og nogenlunde *dækkende* billede af de ældres livsomstændigheder.

Hvad det første forhold angår, må det understreges, at den anvendte socialklasseinddeling ikke er et resultat og en del af en *egentlig klasseanalyse*,⁴⁶⁾ idet man ikke må forveksle en rubricering af personer i bestemte sociale klasser med en sådan analyse. Socialklasseinddelingen synes alligevel at kunne legitimeres, eftersom den baseres på to *objektive* og *centrale* samfundsmæssige variabler. Der er dog under alle omstændigheder tale om *en meget grov inddeling*, således at de fire klasser på ingen måde kan siges at være *internt homogene* og *eksternt heterogene*. Selv om de anvendte socialklasser tilsyneladende er i stand til at indkredse nogle centrale aspekter af klasseuligheden i alderdommen, viste det sig jo i slutningen af tredje fase, at kun et mindretal af de større selvstændige er i en *totalt privilegeret tilstand*.

Med hensyn til de udsondrede *fire levkårsområder* og tilsvarende *tolv levkårskomponenter*, må *for det første* repeteres, at de undersøgte levkår ikke omfatter de ældre i forhold til arbejdslivet.⁴⁷⁾ Men det kan – tidligere undersøgelser *in mente* – *formodes*, at en inddragelse af nogle komponenter i relation til arbejdslivet i undersøgelsen ikke ville ændre den konklusion, man nåede frem til. Man fandt jo nemlig, at det på alle fire levkårsområder først og fremmest er større selvstændige, som er i en »positiv« situation, og dette er netop også tilfældet på dette »femte« område. Socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af de ældre har fx vist, at det især er større selvstændige, som har muligheder for at reducere deres arbejdsbyrde inden den endelige tilbagetrækning, mens arbejdere typisk må finde andet arbejde, hvis de vil arbejde mindre. Årsagerne til denne skævhed i de forskellige klassers mulighed for *glidende tilbagetrækning* (hvor nogle klasser har mulighed for at tilrettelægge deres arbejde, så de kun arbejder den tid de kan overkomme, mens andre ikke har denne mulighed), hænger bl. a. sammen med den måde, produktionsprocessen organi-

45) Jf. den såkaldte »trappetige«-opfattelse af samfundet, fx. K. Svalastogas inddeling af befolkningen i status- eller prestige grupper.

46) En sådan måtte fx. inddrage hele problemkomplekset omkring klassekampen og klassernes relative styrke- eller magtforhold.

47) Jf. slutningen af afsnit 3, incl. note 18).

seres på, hvor det er en lille gruppe, som »leder og fordeler« arbejdet. Men disse ellers nok så interessante forhold omkring de ældre og arbejdsmarkedet er altså ikke inkluderet i undersøgelsen. Dertil kommer *for det andet*, at undersøgelsen på de fire levekårsområder i bedste fald giver en *fragmentarisk og indikatorisk* belysning af undersøgelsens formål. På helbredsområdet er fx ikke medtaget oplysninger om de ældres førlighed og mobilitet. På boligområdet mangler fx oplysninger om boligens udstyr (ud over køkken og bad). På det økonomiske område har man som nævnt ingen oplysninger om samlede aktiver og passiver, og på kontaktområdet er fx ikke medtaget kontakter til naboer og venner.

Efter disse kritiske kommentarer til socialklasseinddelingen og til de anvendte komponenter er det på tide at fremhæve, at det forhold, at en socialklasse-specifik ophobning af ulighed i alderdommen med stor sandsynlighed kan siges at foreligge, *ikke udelukker andre former for ulighed i alderdommen*, fx køns-specifik ulighed,⁴⁸⁾ men her har formålet altså været at undersøge *én specifik form* for ulighed. *Årsagerne* til denne specifikke ulighed kan være mangfoldige, men det er nærliggende at forestille sig, at den fx hænger sammen med de tidligere omtalte forskelle i kønsproportion i de forskellige socialklasser.⁴⁹⁾ *Man har derfor gennemført hele undersøgelsesproceduren (fase 1–3) én gang til alene for mændene.*⁵⁰⁾ I alle tre faser er der kun tale om beskedne variationer mellem den oprindelige undersøgelse og en undersøgelse alene baseret på mændene. I *første fase* indsnævres forskellen mellem arbejdernes og større selvstændiges helbred noget, men »positivandelen« er dog vedvarende større hos sidstnævnte socialklasse på alle tre komponenter. Også på boligområdet og økonomiområdet er der en klar tendens til at forskellen mellem arbejdere og større selvstændige fastholdes, når der alene fokuseres på mændene, og hvad kontaktforholdene angår gælder noget lignende.⁵¹⁾ Som følge heraf *viser anden og tredje fase helt samme tendens* – uanset om der tabelleres på mænd alene eller på hele den pågældende socialklasse. Årsagen til den fundne socialklasse-specifikke ulighed skal altså ikke (eller i hvert fald kun for en *meget lille* dels vedkommende) søges i socialklassernes varierende kønsproportion.⁵²⁾

Man har heller ikke megen tiltro til, at de fundne klasseforskelle »skyldes«, at socialklasserne er sammensat lidt forskelligt m. h. t. alder og civilstand.⁵³⁾

48) Se fx. Henning Olsen, Jette Pio og Gert Hansen, op. cit., kap. 9, p. 104ff.

49) Se note 10).

50) Af pladshensyn præsenteres tabelmaterialet fra denne procedure ikke i nærværende sammenhæng.

51) Det uvægtede gennemsnit af alle 12 i tabel 1 anførte relative andele ændres for arbejdernes vedkommende fra 44 pct. til 46 pct., når der alene ses på mændene. For højere funktionærer ændres procenten fra 55 til 57. For små selvstændige fra 53 til 54 pct., og endelig for større selvstændiges vedkommende fra 68 til 67 pct.

52) Heraf kan ikke omvendt udledes, at kønsspecifikke socio-økonomiske forskelle ikke gør sig gældende blandt de ældre.

53) Større selvstændige er fx. i gennemsnit lidt ældre end arbejderne.

Den sociale uligheds årsager skal ikke søges i sådanne »baggrundsvariabler«, men snarere i de *aktuelle og historiske, reale samfundsmæssige forhold, som socialklasseinddelingen viser hen til og samtidig er udtryk for*. Klasseuligheden synes at have rod i grundlæggende strukturer på det økonomiske og det politiske niveau, og den fundne klassespecifikke socio-økonomiske ulighed på ældreområdet er ikke »ældrespecifik«. Det må antages, at den konstaterede ulighed blandt de ældre viser hen til en mere omfattende ulighed, som i overvejende grad er skabt forud for alderdommen, fx ved klassespecifik psyko-somatisk nedslidning. Det falder imidlertid uden for rammerne af denne fremstilling at foretage en nærmere undersøgelse af ulighedens årsager, idet dette ville kræve en egentlig teoretisk analyse, hvor fx magtrelationerne og arbejdsdelingen i samfundet blev inddraget.⁵⁴⁾

Afsluttende synes det rimeligt at spørge, hvorledes man kan skabe et samfund med *reel lighed* i alderdommen. Som antydnet vil dette spørgsmål formentlig vise sig at være en del af et større problem, nemlig hvorledes der skabes socio-økonomisk lighed *for alle* og ikke blot for de ældre. Ved løsningen af dette problem kommer man ikke uden om at inddrage de økonomiske strukturer, herunder magtuligheden m. h. t. produktionsmidlerne. Et program, der radikalt ændrer magtforholdene i Danmark er nødvendigt for gennemførelsen af lighed i alderdommen, og et sådant program vil nødvendigvis omfatte hele samfundet.⁵⁵⁾

54) Se fx. Iver Hornemann Møller, *Om ulighedens årsager*, København 1978.

55) Jf. Henning Olsen, *Visionen om lighed*, i *Økonomi og Politik*, nr. 3, 1977, p. 249f, samt Henning Olsen, *Alderdom i klassesamfundet*, i *Socialt Tidsskrift*, nr. 12, 1974, p. 243ff.

Udviklingen i den internationale og danske økonomi

DEN INTERNATIONALE ØKONOMI

Udviklingen på de internationale penge- og kapitalmarkeder i den sidste del af 1979 havde mest af alt karakter af en veritabel rentekrig.

Diskontoforhøjelserne i OECD-landene var hyppige specielt i oktober og november måned. I England blev diskontoen den 15. november således sat op med ikke mindre end 3 pct. point til 17 pct. Renteniveauet kulminerede dog tilsyneladende i november-december måned, hvor prime rate i USA nåede op på $15\frac{3}{4}$ pct.

Den 4. november 1979 besatte iranske studenter den amerikanske ambassade i Teheran og tog ambassadepersonalet som gidsler. Den langvarige besættelse af ambassaden, som endnu ikke har fundet sin løsning, medførte en betydelig skærpelse af det i forvejen spændte forhold mellem Iran og USA. Som reaktion på gidseltagningen standsede præsident Carter for amerikanske olie-køb i Iran og lod alle iranske tilgodehavender i amerikanske banker og deres udenlandske datterselskaber indefryse. De internationale relationer blev yderligere forværret, da Sovjetunionen kort før nytår besatte Afghanistan. USA's modtræk har foreløbigt været et stop for eksport af korn og avanceret teknologi til Sovjetunionen.

Usikkerheden omkring situationen i Iran og den øgede spænding mellem USA og Sovjetunionen har fået guldpriserne til at stige meget kraftigt. Den 26. december overskred guldprisen den psykologiske grænse på 500 \$ pr. ounce, og i januar nåede prisen helt op mellem 800 og 900 \$ inden den faldt brat igen til omkring 600 \$. Dollaren svækkedes i slutningen af 1979, hvor \$/DM kursen faldt med 5 pct. i løbet af november og december. Kursrelationen har dog rettet sig noget i januar.

På OPEC-landenes topmøde den 17.-20. december 1979 lykkedes det ikke at opnå enighed om et fælles prissystem. Kort før mødet hævdede en række af de »moderate« lande, herunder Saudi Arabien olieprisen til 24 \$ pr. tønde svarende til en stigning på 33 pct. OPEC-landenes priser ligger herefter mellem 24 og 32 \$ pr. tønde. Saudi Arabiens pris på olie lå ved udgangen af 1978 på 12,6 \$ pr. tønde. I løbet af 1979 er olieprisen således blevet forhøjet med næsten 100 pct.

De højere oliepriser vil forstærke betalingsbalance- og inflationsproblemerne

i de vestlige industrialiserede lande og lægge yderligere en dæmper på den økonomiske vækst. OECD ventede en vækst i BNP på 1 pct. i 1980 i hele OECD-området mod $3\frac{1}{4}$ pct. i 1979 under forudsætning af en fastfrysning af de oliepriser, der gjaldt før de seneste forhøjelser. Med en gennemsnitlig oliepris på 26 \$ pr. tønde ventes kun en BNP vækst på 0,3 pct. i 1980, og inflationen vil stige til 10 pct. mod knapt 9 pct. i 1979, og OECD-områdets betalingsbalanceunderskud vil stige til 50 mia. \$ mod 29 mia. \$ i 1979.

USA. BNP i faste priser steg ifølge en foreløbig opgørelse med 2,3 pct. i 1979. Væksten i fjerde kvartal var 1,4 pct., hvilket var en betydelig afmatning i forhold til stigningen i tredje kvartal på 3,1 pct. Recessionstendenserne i amerikansk økonomi ventes yderligere uddybet i 1980, hvor der forudses et fald i BNP. Industriproduktionen steg i 1979 med i gennemsnit 4 pct. i forhold til 1978, mens der i 1980 ventes et fald på 3 pct. Stigningstakten i forbrugerpriserne fortsætter, og i november lå de således 12,6 pct. højere end i november 1978. I 1980 ventes inflationen fortsat at ligge omkring dette historisk set meget høje niveau. Det private forbrug, der har været det mest ekspansive element i den økonomiske vækst i USA fra og med 1976, lå stadig i slutningen af 1979 på et uventet højt niveau.

Vesttyskland. I 1979 var væksten i BNP i faste priser skønsmæssigt godt 4 pct. Selvom der ventes en noget lavere stigning – omkring et par procent – vil Vesttyskland være blandt de OECD lande, der klarer sig bedst i 1980. Industriproduktionen lå i de første 10 måneder i 1979 5,2 pct. højere end året før. Underskuddet på betalingsbalancen er for januar–november 1979 opgjort til 8,7 mia. DM mod et overskud i samme periode 1978 på 14,6 mia. DM. Også i 1980 ventes et betydeligt underskud. Forbrugerpriserne, der i 1979 i gennemsnit steg 4,5 pct., ventes i 1980 at vise en svag stigning til omkring 5 pct.

Storbritannien slås fortsat med store økonomiske problemer. Margaret Thatchers politik, der indebærer en opgivelse af indkomstpolitikken og en liberalisering på en lang række andre områder, har til formål at øge den meget lave produktivitet i engelsk erhvervsliv. Denne politik bærer imidlertid først frugt på længere sigt, og i den mellemliggende periode gør ulemperne i form af stigende priser og stigende arbejdsløshed sig gældende.

DEN DANSKE ØKONOMI

Den økonomiske og politiske udvikling i slutningen af 1979

Folketingsvalget den 23. oktober ændrede ikke afgørende styrkeforholdet mellem de forskellige partigrupperinger. Generelt blev de gamle partier styrket en smule og antallet af partier, der er repræsenteret i Folketinget, blev nedsat fra

11 til 10. SV-regeringen blev afløst af en ren socialdemokratisk mindretalsregering.

På grund af de nye olieprisstigninger blev underskuddet på betalingsbalancen næsten fordoblet i 1979, og på baggrund af den stadige forværring af Danmarks økonomiske situation bebudede statsminister Anker Jørgensen allerede i sin åbningstale den 6. november en række midlertidige kriseindgreb. Indgrebene skulle skaffe regeringen et pusterum til udarbejdelsen af en mere langsigtet lovgivning, der skulle sikre en klar og vedholdende nedgang i betalingsbalanceunderskuddet først og fremmest gennem en styrkelse af erhvervslivets konkurrenceevne.

De midlertidige kriseindgreb blev vedtaget i Folketinget den 14. november. Det vigtigste element var et totalt pris- og lønstop gældende til udgangen af 1979. Derudover blev der sat en midlertidig stopper for kreditudvidelsen til forbrugsformål via det uorganiserede kapitalmarked.

Efter forhandlinger med arbejdsmarkedets parter og erhvervslivets organisationer fremlagde statsministeren den 4. december et forslag til en helhedsløsning, der skulle afløse de midlertidige kriseindgreb. Som en optakt til de politiske forhandlinger blev den danske krone nedskrevet med 5 pct. overfor de andre valutaer i EMS den 30. november.

Det bærende element i regeringens helhedsplan var en meget stram indkomstpolitik, der dels bestod af et indgreb overfor den automatiske dyrtidsregulering og dels et forbud mod øvrige lønstigninger (herunder lønglidning) med kun ganske enkelte undtagelser. Som kompensation til lønmodtagerne for denne tilbageholdenhed ønskede regeringen, at der blev gennemført en begyndende ØD-ordning. Denne bestod i et forslag om obligatorisk overskudsdeling på 10 pct. af det regnskabsmæssige nettoresultat efter skat. Bidragene skulle enten indbetales til en fælles investerings- og beskæftigelsesfond eller indbetales i form af ansvarlig kapital til en særlig virksomhedsfond, der skulle ledes af virksomhedens ansatte. De politiske forhandlinger viste imidlertid, at det var umuligt for regeringen at få forslaget om denne begyndende ØD-ordning igennem Folketinget, og den 17. december måtte regeringen derfor for at undgå endnu et valg fremlægge en revideret kriseplan. I den reviderede form blev lønstoppet kraftigt svækket som betaling for, at ØD-ordningen blev opgivet. I den reviderede form fik regeringen med skiftende flertal vedtaget sine kriseforslag i Folketinget den 21. december.

Indkomstpolitikken bliver nu lempet så lønglidning, løfteparagraffer (og taktregulering) holdes udenfor lønstoppet og får lov at fungere normalt. Hvorimod indgrebet overfor dyrtidsreguleringen opretholdtes. Dette indebærer, at det lønregulerende pristal nulstilles pr. 1. januar 1980, at brændsels- og energiposterne tages ud af beregningsgrundlaget samt, at de dyrtidsportioner, der udløses i januar 1980, ikke kommer til udbetaling. Derudover blev skattelovgivningen strammet på forskellige områder. Selskabsskatten blev sat op fra 37 pct.

til 40 pct., formueskatten blev hævet, og statsgrundskylden på landbrugsjord blev midlertidigt hævet for at neutralisere dette erhvervs devalueringsgevinst. Derudover blev visse investeringsforeninger gjort skattepligtige, og afskrivningsreglerne blev skærpet så der f. eks. ikke længere gives et ekstraordinært investeringsfradrag på 10 pct. for maskiner og inventar.

Danmarks internationale kreditværdighed

Betalingsbalanceunderskuddet i 1979 blev ca. 15 mia. kr. eller omkring dobbelt så stort som i 1978, og Danmarks udlandsgæld lå ultimo 1979 tæt ved 80 mia. kroner.

Et lands internationale kreditværdighed vurderes ud fra en lang række faktorer, herunder politisk stabilitet og økonomisk udvikling. I forbindelse med sidstnævnte anvendes ofte et par nøgletal. Det ene viser landets samlede udlandsgæld i pct. af BNP, det andet nettorenteudgifterne i forhold til eksporten af varer og tjenester. Danmarks udlandsgæld i pct. af BNP lå ved udgangen af 1979 på ca. 23 pct. mod 20 pct. ved udgangen af 1978. Nettorenteudgifterne i pct. af eksporten var i 1979 godt 6 pct. eller næsten et pct. point mere end året før.

Ingen af disse procenter er faretruende høje, men den hastige vækst i udlandsgælden har givet anledning til bekymring, og spørgsmålet om Danmarks kreditværdighed på længere sigt har i de sidste måneder indtaget en central plads i den offentlige debat.

Mest opmærksomhed vakte nationalbankdirektør Erik Hoffmeyers artikel i Berlingske Tidende om emnet. »Vejen til afgrunden« består ifølge Hoffmeyer af 6 faser. 1. fase indebærer, at vi ved stadig gældsætning til udlandet mister vores bevægelsesfrihed til selv at udforme den økonomiske politik. I fase 2 mister vi international respekt og dermed indflydelse. I fase 3, som Hoffmeyer vurderer Danmark er nået et stykke ind i, får vi vanskeligheder med at optage lån, lånene bliver mindre og renten højere. Derimod er vi endnu ikke kommet til fase 4, at måtte bede om assistance fra internationale organisationer, fase 5, at der dannes et konsortium bestående af vore kreditorer, fordi vi ikke længere kan imødekomme vore forpligtelser, og endelig sidste fase, at vort velfærdssamfund og politiske stabilitet går i opløsning. Hoffmeyer konkluderer, at også disse sidste tre faser kan blive aktuelle for Danmark, hvis de store underskud får lov til at fortsætte.

Produktion og beskæftigelse

For perioden september–november viser Danmarks Statistiks opgørelse af industriens ordre- og omsætningssituation en omsætningsfremgang på 17 pct. i forhold til året før. Fremgangen på eksport- og hjemmemarked var henholdsvis

18 og 16 pct. Ordreindgangen fra eksportmarkedet steg 20 pct. og fra hjemmemarkedet 17 pct., mens ordrebeholdningen steg henholdsvis 18 og 24 pct.

Industriens ordre- og omsætningssituation: Hovedområder – årlig ændring i pct. september–november 1979 i forhold til september–november 1978

	Omsætning (lb. priser)	Pris	Omsætning (mængde)	Ordre- indgang	Ordre- beholdning
Industri i alt excl. skibsværfter	+17	11	+5	+18	+21
heraf:					
Investeringsgodeindustri	+10	8	+2	+18	+17
Mellemproduktindustri	+31	20	+9	+32	+29
Forbrugsgodeindustri	+10	6	+4	+10	+19

Nedenstående tabel viser industriens ordre- og omsætningssituation for de enkelte brancher i perioden juli–september 1979.

Industriens ordre- og omsætningssituation: Brancher – årlig ændring i pct. juli–september 1979 i forhold til juli–september 1978

	Omsætning (lb. priser)	Pris	Omsætning (mængde)	Ordre- indgang	Ordre- beholdning
Nærings- og nydelsesmiddelindustri	+ 6	+ 5	+ 3	+ 4	+14
Tekstil-, beklædning- og læderindustri	+12	+ 9	– 1	+10	+18
Træ- og møbelindustri	+21	+ 7	+13	+18	+22
Papir- og grafisk industri	+14	+10	+ 3	+12	+17
Kemisk industri	+31	+23	+ 5	+33	+33
Sten-, ler- og glasindustri	+18	+10	+ 6	+20	+19
Jern- og metalværker og støberier	+ 9	+13	–10	+28	+11
Jern- og metalindustri					
excl. skibsværfter	+13	+ 8	+ 5	+20	+15
Anden industri	+ 5	+10	– 5	+ 7	+44

Arbejdsløshedssituationen. For november er det gennemsnitlige antal registrerede ledige opgjort til 144.600. Sæsonkorrigeret var tallet 140.200 svarende til en ledighedsprocent på 5,3 mod 7,1 i november 1978.

Ifølge arbejdsformidlingsstatistikken var antallet af nyanmeldte ledige pladser (der havde stået ubesat i mindst 1 uge) 989 ved udgangen af november 1979. For perioden september–november 1979 var antallet af ledige pladser 5 pct. mindre end året før.

Beskæftigelsen. Antallet af arbejdere og funktionærer i industrien var ved udgangen af oktober 1979 384.300, hvilket er 4.700 flere end et år tidligere.

I august 1979 var der beskæftiget 162.200 arbejdere og medarbejdende mestre ved bygge- og anlægsvirksomhed. Det var 5.200 færre end året før.

Betalingsbalance og udenrigshandel

Danmarks Statistiks foreløbige opgørelse af betalingsbalancen for tredje kvartal 1979 viste et underskud på de løbende poster på 4,7 mia. kr., mens underskuddet i tredje kvartal 1978 var 1,4 mia. kr. For de første tre kvartaler var underskuddet dermed nået op på 11,0 mia. kr., hvilket var mere end dobbelt så meget som i samme periode 1978.

Det fremgår af følgende tabel, hvordan de enkelte poster på betalingsbalancen har bidraget til underskuddet.

Betalingsbalancens løbende poster I.-III. kvartal 1979

	Indtægter	Udgifter	Netto- indtægter	Netto- indtægter
	I.-III. kvartal 1979			I.-III. kvartal 78
	mio. kr.			
Eksport (fob)/import (fob)	54.850	67.760	-12.910	-9.415
Søtransport	9.020	6.555	2.465	2.020
Rejser	5.075	5.825	- 750	145
Øvrige varer og tjenesteydelser	7.600	3.720	3.880	3.575
De europæiske fællesskaber	4.475	1.745	2.730	3.070
Renter, udbytter o. l.	3.190	8.120	- 4.930	-3.520
Ensidige overførsler	315	1.790	- 1.475	- 810
I alt	84.525	95.515	-10.990	-4.935

Forværringen i rejsebalancen er på knapt 900 mio. kr. Rejsevalutaindtægterne er for de første ni måneder af 1979 opgjort til 5,1 mia. kr., hvilket er en stigning på 8 pct. i forhold til samme periode 1978, mens rejsevalutaudgifterne er steget med 28 pct. til 5,8 mia. kr.

Merindførslen for januar-november er af Danmarks Statistik opgjort til 18,1 mia. kr., hvilket er 28,0 pct. mere end i samme periode 1978. Udførslen er steget med 19,7 pct. og vareimporten med 21,2 pct.

Væksten i industrieksporten har været stor. For de første tre kvartaler var stigningen på 18,6 pct. eller 5,7 mia. kr. Størstedelen af stigningen er gået til Danmarks traditionelle eksportmarkeder. Til Sverige er industrieksporten vokset med 1,2 mia. kr. til 6,5 mia. kr., til Vesttyskland med 1,1 mia. kr. til 5,8 mia. kr. og til Storbritannien med 0,8 mia. kr. til 3,8 mia. kr.

Den samlede indførsel og udførsel, månedsvis 1978 og 1979 (værdi i mio. kr.)

	Indførsel		Udførsel		Merindførsel	
	1978	1979	1978	1979	1978	1979
Januar	6.463	6.974	4.711	5.360	1.752	1.614
Februar	6.231	6.682	5.281	5.319	949	1.363
Marts	6.851	8.355	5.206	7.097	1.645	1.258
April	6.356	7.475	5.350	6.374	1.006	1.101
Maj	6.613	8.416	5.415	6.194	1.198	2.222
Juni	6.755	7.666	6.015	6.450	740	1.216
Juli	5.336	7.706	4.061	5.223	1.275	2.483
August	6.856	8.470	5.281	6.319	1.575	2.152
September	6.857	7.955	5.874	6.877	983	1.079
Oktober	7.252	9.606	5.954	7.726	1.298	1.880
November	7.512	9.240	5.788	7.510	1.724	1.730
Januar-november	73.081	88.550	58.937	70.450	14.144	18.100
December	7.098		5.810		1.287	
Året i alt	80.179		64.747		15.432	

De kraftige prisstigninger på olieprodukter har forringet Danmarks bytteforhold, idet priserne på eksportvarerne er vokset meget langsommere end priserne på importvarerne. Fra tredje kvartal 1978 til tredje kvartal 1979 blev bytteforholdet forringet med 8 pct. Under den første oliekrise blev bytteforholdet forringet med 12 pct. i gennemsnit fra 1973 til 1974.

Forbrug og investeringer

Forbrug. Detailomsætningsindekset for august-oktober 1979 var i løbende priser 7,9 pct. højere end i samme periode 1978. Målt i mængder og sæsonkorrigeret viste indekset i forhold til den forrige tre måneders periode et fald på 1,9 pct.

Antallet af nyregistrerede biler lå mellem 8000 og 9500 om måneden i perioden juli-oktober 1979. Det er et relativt lille antal, og nyregistreringerne var da også 25 pct. lavere end i samme periode 1978.

Erhvervsinvesteringer. Der blev nyregistreret 20.624 vare- og lastbiler i januar-oktober 1979. Det var 14,4 pct. flere end i samme periode året før.

I tredje kvartal 1979 blev der påbegyndt 1.098.000 m² erhvervsbyggeri, hvilket var 5,9 pct. mere end i tredje kvartal 1978. Påbegyndelserne af avlsbygninger til landbruget tegnede sig for knapt halvdelen af de påbegyndte kvadratmetre. Påbegyndelserne af fabrikker og værksteder faldt fortsat, mens der var en stigning for kontorer og butikker.

Boligbyggeriet. Antallet af påbegyndte boliger var i januar-november 1979 28.586, svarende til et fald på 10,0 pct. i forhold til samme periode 1978. An-

tallet af fuldførte boliger var 9,2 pct. lavere, mens antal boliger under opførelse ved udgangen af november 1979 var 2,5 pct. lavere end et år tidligere.

Pris- og lønudviklingen

Prisindeks

	Råvare- prisindeks		Engros- prisindeks		Forbruger- prisindeks		Måned- prisindeks	
	1978	1979	1978	1979	1978	1979	1978	1979
	1968=100 ¹⁾		1968=100		1975=100		Jan. 1975=100	
Januar	294	286	216	224	129,2	137,9	128,2	135,3
Februar	291	297	218	227	129,8	138,7	128,9	136,1
Marts	291	308	219	230	130,7	139,9	129,6	137,2
April	291	319	219	231	131,2	140,4	130,1	137,8
Maj	292	331	220	235	132,3	142,7	132,0	140,5
Juni	286	348	222	241	132,6	144,0	132,3	141,8
Juli	286	375	220	241	132,9	147,3	132,4	142,6
August	287	387	221	243	133,5	149,9	133,0	144,2
September	286	396	221	247	134,4	151,6	133,9	145,8
Oktober	283	398	221	250	136,9	152,4	134,3	146,6
November	282	410	223	253	137,8	153,9	135,5	148,6
December	284		222		137,9		135,4	

¹⁾ 1978-vægte

Råvareprisindekset stiger stadig voldsomt. Mens råvarerne i august 1979 lå 35 pct. højere end i august 1978, var stigningen i november på godt 45 pct. Brændselspriserne viser fortsat langt den største vækst og lå i oktober 60 pct. højere end i oktober 1978, mens prisstigninger på råvarer til byerhvervene kun var knapt 15 pct.

Engrosprisindekset steg fra august til november 1979 med 4,1 pct. Dermed var indekset steget med 13,5 pct. i forhold til november 1978. Fra november 1978 til november 1979 steg indekset for produktionsmidler med 17,2 pct. og indekset for forbrugsvarer med 6,5 pct. Engrospriserne på brændselsstoffer og smøreolier steg 51,9 pct., og engrospriserne på maskiner, værktøj og varetransportmidler steg 7,9 pct. Importvarerne steg 18,7 pct. og de danskproducerede varer 8,7 pct.

Forbrugerprisindekset er steget 4 point fra august til november 1979, svarende til en stigning på 2,7 pct. I november lå indekset 11,7 pct. højere end i samme måned 1978. De grupper, hvor prisstigningerne har været mindst, er telefon og porto (0,7 pct.), drikkevarer (4,0 pct.), fødevarer (6,2 pct.) og fritidsudstyr og underholdning (6,8 pct.).

Månedsprisindekset var i november 1979 9,7 pct. højere end i november 1978. Stigningen fra oktober til november var på 2 point, hvoraf 0,9 point skyldtes den halvårslige regulering af boligposten og 0,3 point reguleringen af en række ferieudgifter.

Lønudviklingen. Timelønsindekset for industriens arbejdere lå i oktober 1979 13,2 pct. højere end i oktober 1978, hvilket var samme stigningstakt som i september. I august lå timelønsindekset 10,0 pct. højere end i august 1978. Baggrunden for stigningen fra august til september er ændringen af ferieloven, som blev gennemført i forbindelse med Folketingets lovgivning i foråret på overenskomstområdet. I løbet af overenskomstperioden udvides ferien fra 4 til 5 uger, og feriegodtgørelsen stiger som følge deraf fra 10 pct. til 12½ pct. af lønnen pr. 1. september 1979.

Ifølge arbejdsgiverforeningens lønstatistik er den gennemsnitlige timefortjeneste for faglærte arbejdere steget 4,68 kr. fra andet kvartal 1978 til andet kvartal 1979. Heraf anslås lønaglidingen til ca. 3,10 kr., og den har dermed udgjort 66 pct. af lønstigningen i perioden.

Danmarks Statistik har foretaget en foreløbig opgørelse af lønudviklingen for de kommunalt ansatte. Funktionærernes samlede løn steg i 1978 med 7,6 pct. mod 8,5 pct. i 1977, mens de timelønnedes samlede timefortjeneste steg 8,6 pct. mod 8,1 pct. i 1977.

Penge- og kapitalmarkedet

Forud for EF-topmødet i Dublin blev den danske krone overraskende nedskrevet med 5 pct. i forhold til alle øvrige valutaer i EMS-samarbejdet med virkning fra den 30. november 1979. Kronejusteringen var som tidligere nævnt et led i regeringens helhedsplan til løsning af de økonomiske problemer.

Den anden kronejustering inden for en to-måneders periode medførte, at den effektive kronekurs fra januar 1979 og frem til udgangen af året faldt med knapt 9 pct. Man skal mere end tyve år tilbage i tiden for at finde et fald i kronens internationale værdi i samme størrelsesorden. (Den effektive kronekurs viser den danske kronens udvikling i forhold til en kurv af de 14 vigtigste valutaer i dansk udenrigshandel).

Salget af indenlandske statsobligationer blev mindre end ventet i 1979. I Finansredegørelsen fra oktober blev bruttotilgangen i nominel værdi anslået til 45 mia. kr., men den blev omkring 10 mia. kr. mindre. Baggrunden herfor var, at låntagningen i efterårsmånederne blev lavere end antaget, selv om der var store statslige kasseunderskud. Dette skyldes den valutarisk betingede likviditetsstramning i kølvandet på den internationale valutauro og en afventende holdning hos investorerne på baggrund af regeringsskift og rentestigningen i udlandet. Renten på statsobligationer steg ellers fra udgangen af september til

udgangen af december med omkring en halv procent, og de længstløbende serier gav ultimo året en effektiv rente på 18,5 pct. Til sammenligning lå realkreditobligationerne med nogenlunde uændret renteniveau i samme periode. Ultimo året gav en 20-årig åben realkreditserie en effektiv rente på 17,8 pct.

Anne-Katrine Pilegaard

22. januar 1980

Indeks

ØKONOMI OG POLITIK

53. årgang 1979

<i>Bøje Larsen: De folkevalgtes reducerede indflydelse i det kommunale skatteligningsarbejde..</i>	3
<i>Gustav Kristensen: Markedsmagt på råvaremarkedet belyst med OPEC og andre eksempler</i>	25
<i>Bøje Larsen: Max Webers bureaukratianalyse: Misforståelser og muligheder</i>	36
<i>Kjeld Møller Pedersen: Fordelingen af levkårene i Danmark – en kritisk vurdering af og kommentar til en undersøgelse</i>	77
<i>Erik Jørgen Hansen: Hvad velfærdsundersøgelsen drejer sig om – eller kritisk forskning kontra social teknologi</i>	117
<i>Niels J. Blunch og Kai Kristensen: Kønsdiskriminerende reklame – kommentarer til en empirisk undersøgelse</i>	121
<i>Henning Sørensen: Den militære profession – som profession</i>	139
<i>Kjeld Møller Pedersen: Goddag, mand – økseskaft! – eller om at føre faglig debat med plus- og minusord</i>	175
<i>Preben Sepstrup: Ortodox positivisme og teoretisk statistik, rystet sammen med manglende praktisk erfaring er en farlig blanding – En korrektion til »Kommentarer til en empirisk undersøgelse om kønsdiskriminerende reklame«</i>	178
<i>Gustav Kristensen: Udviklinger i de internationale råvareaftaler for sukker og kaffe</i>	186
<i>Jens Lunde: Om kapital- og debitorgevinster – et vue</i>	195
<i>Peter Nielsen: Beskæftigelsespolitikken i 60'erne og 70'erne – Baggrund – Interesses modsætninger – Konsekvenser</i>	209
<i>Torben Worre: Europavalget</i>	259
<i>Erik Svensson: »Sydslesvig mellem London og Stockholm«</i>	297
<i>Gustav Kristensen: Beskatning af dybhavets nodulminer</i>	320
<i>Sven Illeris: Regional koncentration ophører i de industrialiserede lande</i>	333
<i>Henning Olsen: Om klasseulighed i alderdommen – en empirisk undersøgelse</i>	350
<i>Udviklinger i den internationale og danske økonomi</i>	65, 162, 286, 375